Anneke Reitsma

'WAT IK ZOEK IS NERGENS EN OVERAL'

Enkele aantekeningen bij het werk van
Carry van Bruggen
en enkele overeenkomsten met
de poëzie van
M. Vasalis

Nel van Dijk

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR CARRY VAN BRUGGEN:
over de levensduur van een literair oordeel

Anneke Reitsma

‘WAT IK ZOEK IS NERGENS EN OVERAL’

Enkele aantekeningen bij het werk van

Carry van Bruggen

en enkele overeenkomsten met

de poëzie van

M. Vasalis

Eerder verschenen in

Bzzlletin, Jaargang № 13.
BZZT*ôh*, Den Haag 1984-1985

Slaap goed, ik zie u niet meer aan -
uw droom moet naar zijn diepten gaan,
zijn verten, - vrij.
Ida Gerhardt

Verdrietig berichten wij het overlijden van onze zus

Anneke Reitsma
letterkundige

Pematang Siantar, 31 december 1949 — Idsegahuizum, 15 oktober 2019

Haarlem, Ritse Reitsma
Warren RI (USA), Jan H. Reitsma

Volgens haar uitdrukkelijke wens is zij in zeer besloten kring gecremeerd.

Correspondentieadres: Klein Heiligland 35,
2011 EC Haarlem

ABRAXAS|*Zuider-Amstel* Verlag Amsterdam 2025

Op de herfstige zondagmiddag van 8 november 1981 hoorde ik voor het eerst Anneke Reitsma een lezing houden in v/h hotel *'s-Gravenhof* in Zutphen. Zij hield een voordracht over **Ida Gerhardt**. Emmy Verhey en Frédéric Meinders omlijstten haar lezing met muziek van Mozart en de Zutphenaar Jan Brands Buys. Henk van Ulsen droeg gedichten van Gerhardt voor.

Terug naar de 18e november 1981. In mijn herinnering stond daar een jonge vrouw die op een doorleefde manier het subtiele lijnenspel van gedachten en gevoelens in de poëzie van Gerhardt probeerde te traceren. Ze bracht daar *een wereld verscholen in taal* over het voetlicht die ze op een vergelijkbare wijze in de nabije toekomst heel graag zelf zo zou willen beheersen. Haar kennis van Gerhardts poëzie, de intertekstuele verbanden en haar voordracht overtuigden mij. Ze wist op een bewonderenswaardige manier uitdrukking te geven aan de beweegredenen van de dichter die haar zo fascineerde.

In Anneke Reitsma missen we een dichter, maar bovenal een essayist en docent die in meer dan veertig jaar een enthousiast en deskundig ambassadeur voor de Nederlandse poëzie is geweest. Voor haar was de taal een dichterlijk instrument om aan haar lezers, luisteraars en cursisten het mysterie te suggereren dat:

Het vers in het zonlicht kan bestaan.

Johan Reijmerink
Eerder verschenen in de *Meander Nieuwsbrief*

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER PUR SANG

Fenomenologisch Archief № 7

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden VI*

Wat ik zoek is nergens en overal

ENKELE AANTEKENINGEN BIJ HET WERK VAN CARRY VAN BRUGGEN 1881-1932[1]

CARRY VAN BRUGGEN, in het register van de burgerlijke stand te Smilde ingeschreven als Carolina Lea de Haan – eenvoudigweg 'Lientje' in haar meisjesjaren – opgegroeid in het orthodox-joodse gezin van rebbe Izak de Haan en Betje Rubens. Haar broer, Jacob Israël de Haan, zal later in een van zijn gedichten onder de titel *Jeugddroom* schrijven:

Mijn ouders waren beide vrome joden,
Ook ik ben eens een vrome knaap geweest,
Die vond geen wijder vreugde en nauwer noden
Dan dagen van vasten of vierend feest.

Ook Carry van Bruggen heeft zich een schrijversleven lang bezig gehouden met de oorsprongen van haar bestaan:
De jaren, waarin ik werd opgebouwd, in het oude verband, in het oude verbond. – Twee elementen zijn in die persoonlijke zoektocht, in wisselwerking met elkaar, van een bepalende invloed geweest: haar jood- en haar vrouwzijn.
Voor *Onze Mei*, een bundel jeugdherinneringen van schrijfsters uit 1927, schreef Carry van Bruggen het autobiografische verhaal ***De drie deuren***, waarin een passage is opgenomen die een scherp inzicht geeft in de minderwaardige positie van een joodse vrouw, die in kerkelijk opzicht immers nooit 'meerderjarig' worden kon: '*Ik werd dan, na de morgendienst en de boterham met Schloume en het Hebreeuwse boek in die voorkamer afgezonderd. We beiden twaalf jaar en voor Schloume naderde het ogenblik der bevestiging tot de 'kerkelijke meerderjarigheid'.*

1 Bedoeld als bijlage bij *Biografische Kleinoden* № VI.

Zo'n plechtigheid vindt altijd op een Sabbatmorgen in de synagoge plaats, en het is de penibele taak van den aspirant-meerderjarige om de in die week aan de beurt zijnde Wetsafdeling (...) voor de gemeente ten gehore te brengen. De stumpert staat dan op de plaats van de 'gazzan', hij zingt en leest uit de echte Thora, die geen klinkers, enkel medeklinkers bevat, en als ik mij niet vergis, evenmin de zangtekens aangeeft bij de woorden. Zo'n 'parsje' mag dus wel terdege zijn ingestudeerd! En daar Schloume van Jitschak (...) niet van de slimsten was en mijn brave vader (lang) niet van de geduldigsten, en ik toen al beschikte over datzelfde 'wanstaltige geheugen' (terminologie van mijn eerbiedige kroost) viel mij de taak toe, deze hardleerse aspirantmeerderjarige zijn 'parsje' in te pompen, die ik na twee keer horen lustig liep te kwelen uit mijn hoofd.

En als je nagaat, hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde, omdat meisjes zo weinig tellen, niet 'kerkelijk meerderjarig' worden (...), niet eens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen, dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik de jongens hun 'barmitswo-parsje' instampen mocht.

Hoe anders klinkt dan de jeugdherinnering van Jacob Israël, wanneer hij in dezelfde *Jeugddroom* schrijft:

Wij waren in mijn jeugd stille bewoners,
Met smal gewin in ene kleine stad.
Maar thans: de rijkste stad geeft mij niet schoners
Dan ik toen kosteloos aan schatten had.

Al vrij snel nadat zij in deze 'kleine stad' – Zaandam – de opleiding tot onderwijzeres beëindigd heeft, debuteert Carry van Bruggen in 1907 met de novellenbundel *In de schaduw*. Hóe moeilijk dit debuut haar gevallen is, blijkt uit een openhartige en geestige brief aan Frans Coenen, van 12 februari 1912, waarin zij zegt (en in haar opmerking horen we reeds de ondertoon van kritiek die later, in *Hedendaags Fetisjisme*, ten volle geuit zal worden):

Ik weet nog best, toen ik pas ging schrijven, dat ik haast niet durfde schrijven, want de ismen-kritiek bloeide toen hoog op en ik klappertandde van

eerbied voor zoveel geleerdheid en vreesde dat ik nooit iets zou kunnen voortbrengen dat ook maar bij benadering sensitivistisch of synthetisch of heroïsch-individualistisch was of zo. Het is echt waar. Ik heb er later menigmaal om gelachen, maar ik was nog heel jong en zat in Indië, dagreizen uit Hollands roem vandaan. Maar in ernst, wat hebben ze ons verknoeid, al die mensen, die maar niet 'gewoon' wilden zijn.

Haar eerste grote roman, *De Verlatene* (1911), is – als de meeste van haar werken – sterk autobiografisch van karakter en besteedt op een even ontroerende als verhelderende wijze aandacht aan de joodse wortels van haar bestaan, een afkomst die Carry van Bruggen – hóe ambivalent haar houding dienomtrent ook was – nooit heeft kunnen verloochenen. Zij is er in deze roman bovendien in geslaagd zich goeddeels te onttrekken aan de invloed van het meest populaire 'isme' uit die tijd: het naturalisme, met zijn uitgebreide minitieuze beschrijving van de stoffelijke werkelijkheid. *Voor mijn ontgroeidheid uit den naturalistischen dwang*, zoals Carry van Bruggen het zelf formuleerde, *heb ik veel te danken aan Frans Coenen en aan Arthur van Schendel, ook aan Van Eeden; aan de eenvoudige, menselijke manier van Coenen vooral, den man die schreef zoals hij voelde, zoals hij het meende, zoals hij gewoon was te spreken (...). 't Is heel langzaam gegaan: dat mezelve los maken van de invloed van de tijd en dat mezelve durven zijn... Ik heb veel moeten tobben... maar dat is nodig: je moet aan jezelf het proces van je wording volmaken, voor jezelf een criterium zoeken, uit jezelf iets worden, een zelf worden, al ware 't dan maar een klein zelf...'*

De in 1913 verschenen roman *Heleen* leidt een reeks van thematisch samenhangende romans in, waarin het vrouw-zijn en 'het proces van je wording' centraal staan:

'Eerst voor het boek Heleen durf ik vrij uitkomen; dat is mijn werk en daar sta ik voor in (...). Ik leef meer naar binnen dan naar buiten en ik hel van nature meer over naar het meditatieve dan naar het plastische... Met Heleen ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest; daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld 't secundaire geworden.

Hiermee is dan die andere dominante in het oeuvre van Carry van Bruggen gegeven: de zoektocht van vrouwelijke personages naar hun innerlijke identiteit, zoals die wisselend verbeeld wordt in *Een coquette vrouw* (1915) en vooral in haar laatste roman *Eva* (1927), waarin voor de 'gemoedsbeschrijving' een heel eigen stilistisch procédé gevonden is.

Tussen deze twee hoofdlijnen fungeert als rationele schakel het filosofisch hoofdwerk *Prometheus* (1919), waarin Carry van Bruggen – het fictieve terrein van de romankunst verlatend – het polaire begrippenpaar aan de orde stelt van 'collectiviteit' en 'individualiteit' en, in samenhang, de doods-en levensdrift die in ieder mens werkzaam zijn. Zij is er niet in geslaagd om met betrekking tot deze fundamentele tegenstelling, die àl haar werken en haar persoonlijk leven heeft gekleurd, de synthese te bereiken waarnaar zij zo hartstochtelijk verlangd heeft. Na een lange periode van depressies maakt zij in 1932, via een overdosis slaapmiddelen, een einde aan haar leven.[2] In het voorwoord bij de herdruk van *Hedendaags Fetisjisme* spreekt Annie Romein-Verschoor over *de tragiek van het wederzijds verkeerd begrijpen, waarmee niet gezegd is, dat zij niet veel dingen begrepen heeft, die aan anderen ontgingen. Het klinkt wat cynisch om te zeggen, dat die tragiek haar literair werk allerminst geschaad heeft, maar het is nu eenmaal zo, dat weliswaar niet alle onbegrepen 'fijne geesten' grote schrijvers worden, maar dat boeken als* Heleen *en* Eva *onmogelijk geschreven kunnen worden door mensen, die in een viervoetig evenwicht van wederzijds begrip met hun omgeving leven.*

Het is inderdaad een wat bizarre, maar juiste constatering. In dit vroegtijdig beëindigde schrijverschap gaat het in wezen om maar één, steeds wisselend vormgegeven hoofdthema:

Het hoofdzakelijke voor me is de mens, zijn wezen, zijne bestemming... Het zich afvragen wat het 'IK' betekent, wat zijn plaats in de collectiviteit is...

---

2 Over de mogelijke oorzaken van Carry's levenseinde wordt in *Dieptedenker pur sang* een genuanceerd beeld geschetst. P.556-567, 2024[2]

Welke is mijn plaats op aarde? – *dat zijn de vragen die me gedurig in het hoofd zitten. Van in mijn jeugd overheerst in mijn binnenste de begeerte om te weten wat er met de mens gebeurt.*

Het is deze brede en algemeen menselijke vraagstelling die voor Carry van Bruggen het uitgangspunt vormde van al haar verhalen, beschouwingen en romans. Een taak waarvan Menno ter Braak in een lovende bespreking van Eva heeft gezegd, dat *die niet het begrip, maar de mens raakt, om het zuivere beeld van de in laatste instantie 'bewusteloze' kunst op te trekken op het fundament ener genadeloze bewustheid*.

'ZIEL ZONDER OPPERHUID'

HET IS ONDOENLIJK OM IN KORT BESTEK RECHT TE DOEN AAN AL HAAR WERKEN. Afgezien van de soms zeer oorspronkelijke kwaliteit is ook de kwantiteit een des te grotere prestatie wanneer men bedenkt dat het merendeel geschreven moet zijn tussen de huishoudelijke bedrijven door.

Uw vraag, zo zegt zij in het enige interview dat van haar bekend is (*Den Gulden Winckel*, juli 1915), *op welke tijd van dag (of nacht!) ik het liefst werk, heeft mij even doen lachen. Is die vraag wezenlijk bedoeld voor huismoeders en moeders? Die werken, als de kinderen naar school zijn en het huishouden geregeld, en ze werken niet als de kinderen thuis komen en gezelligheid begeren, en niet als er zieken zijn en niet als de meid wegblijft en niet als er 'overhoord' moet worden*.[3]

Wanneer we er te midden van de veelheid van uitgaan dat er in haar werk twee thematische hoofdlijnen te onderscheiden zijn – lijnen die, zoals gezegd, wezenlijk aan elkaar verwant zijn – dan kunnen we voor elk daarvan een roman als 'exempel' kiezen. *De Verlatene*, die aan het begin van haar schrijverschap staat (en daar in stilistisch opzicht ook wel de sporen van draagt; later zullen de beschrijvende elementen afnemen ten gunste van de dialoog en vooral: de *monologue intérieure*), kan men beschouwen als een mild-literaire

3 Integraal opgenomen in *Cary van Bruggen; Dieptedenker pur sang*.

poging om afstand te nemen van een in allerlei opzichten dominerend joods milieu. Ook hier gaat het om een (her)vinden van de eigen identiteit, nu vaststaande zekerheden als minder relevant voor de eigen persoonlijkheid terzijde moeten worden geschoven. In de terminologie van Jung zou men *De Verlatene* kunnen karakteriseren als het eerste begin van een 'individuatie'-proces, voor welke ontwikkelingsgang een afscheid is vereist.

In *Eva*, de roman waarmee Carry van Bruggen haar schrijverschap vroegtijdig afsluit en die inhoudelijk en vormtechnisch een apotheose genoemd kan worden, vinden we deze identiteitsproblematiek terug, toegespitst op het terrein waar de vrouw de meeste moeite heeft zichzelf – in het volle behoud van haar persoonlijkheid – te handhaven: de seksualiteit. Stilistisch betekent deze roman, vergeleken met de gangbare, min of meer 'realistische' praktijk van die dagen een belangrijke vernieuwing door de sterk associatieve stijl.

Beide hoofdlijnen nu kennen hun eigen filosofische pendant, waarin de denker die Carry van Bruggen ook – en misschien wel vooral – was, op de voorgrond treedt. Zelf formuleerde zij deze verhouding tussen 'kunst' en 'filosofie' als volgt:

Ik geloof dat ik eigenlijk niet een geboren artist ben, maar veeleer iemand die van huis uit goed denken kan. Het element denker lijkt me sterker ontwikkeld in me dan het element artist en 't is het plastische deel dat bij mij het slechtst tot zijn recht komt. Merk bijvoorbeeld op, hoe mijne metaforen nooit uitbeeldend zijn, maar ethische gelijkenissen.

De mythe van Prometheus (de god die vuur stal om zich op Zeus te wreken) is zo'n ethische gelijkenis, door middel waarvan Carry van Bruggen de allesbepalende, maar tegengestelde krachten aan de orde stelt die in ieder mens werkzaam zijn en die hem doemen tot een eeuwige *slingerslag*, op zoek naar evenwicht.

In *Hedendaags Fetisjisme* (1925) wordt één aspect van het Prometheusprobleem nader uitgewerkt, namelijk de gevaarlijk-irrationele houding die de mens tegenover het afwijkende innemen

kan. Het nationalisme en, in het verlengde daarvan, het racisme beschouwt Carry van Bruggen als een van de ziekste uitwassen van de in ieder mens levende 'kudde-drift', omdat bij de uitleving daarvan het *Licht der Rede* wordt gedoofd. In het bijzonder richt zij haar denkkracht op het (vermeende) fetisj-karaktervan de taal, als gevolg waarvan er een blokkade optreedt tussen 'symbool' en 'betekenis'. Het valt niet moeilijk een parallel te trekken tussen deze taalfilosofische studie en die categorie van novellen en romans waarin Carry van Bruggen zich – herinneringsgewijs – bezighoudt met de verstarde, dood geworden rituelen van het joodse geloof. In *Hedendaags Fetisjisme* staat dan ook de uitspraak te lezen:

«Mijn jeugdherinneringen, de onuitputtelijke bron van mijn ontroeringen, zijn in synagogedeunen als geconserveerd».

In **De Verlatene** vinden we als onderstroom van het verhaalgebeuren precies dié mengeling van *synagogedeun* en *ontroering* Van Bruggen ten aanzien van het jodendom altijd behouden heeft. Het is een merkwaardig ambivalente houding van bewondering en schaamte ('jij, mijn oude vijand Schaamte', heet het in *Eva*), van trots en minderwaardigheid ineen. Een dubbelzinnigheid die alleen maar verklaard kan worden vanuit het streng-orthodoxe, armoedig-zelfbewuste en door de omgeving beschimpte milieu, waarin Carry van Bruggen – als dochter van een provinciale rebbe – is opgegroeid. Tegenover André de Ridder gaat zij in *Den Gulden Winckel* nader op dit dualisme in: 'Mijn vader was rabbijn en u begrijpt dat, met het heel groot gezin dat hij bezat [er werden in de loop der jaren achttien kinderen geboren in het gezin De Haan], wij heel bekrompen leefden... de positie van zo'n Joods leraar in zo'n klein dorpje is steeds zeer afhankelijk... en 't eigenaardige was dat vader eene bizonder onafhankelijke natuur had, en wij allemaal... Als kinderen waren wij gedwongen iedereen te ontzien en toch wisten we, door onze trotse aard, dat we boven de anderen stonden... vandaar iets onevenredigs in onze opvoeding, terzelfdertijd een tekort en

een teveel aan zelfvertrouwen (...). Eerst heb ik te Smilde de volksschool bezocht en daarna, te Zaandam, op een provinciaal normaalschooltje gestudeerd... Tussen al de leerlingen dáár, al die kinderen waarop zoo dik het rustige, conventionele lag, heb ik mijn eigen onrust als iets minderwaardigs gevoeld...'.

Deze fundamentele gespletenheid is wellicht het meest verantwoordelijk voor wat Annie Romein, in een karakteristiek van Carry van Bruggen, een *ziel zonder opperhuid* heeft genoemd: een uiterste aan kwetsbaarheid dat we in vrijwel alle romanpersonages fictioneel belichaamd zien. En hoewel we natuurlijk voorzichtig moeten omspringen met de gecompliceerde verhouding tussen 'fictie' en 'werkelijkheid', valt het toch niet te ontkennen dat er zich in het persoonlijk leven van Carry van Bruggen ontwikkelingen hebben voorgedaan die we – évenzeer als dat in de verhaalwerkelijkheid van *De Verlatene* het geval is – als een afscheid kunnen bestempelen, een rebellerend afscheid van de dogma's uit haar jeugd. Elke vorm van afscheid nu die op het persoonlijk verleden betrekking heeft, leidt tot kwetsbaarheid, want een levensbeschouwing of geloofsovertuiging trek je niet zomaar uit. Jan Eijkelboom heeft dit gegeven (in *Wat blijft komt nooit terug*) werkelijk volmaakt beschreven:

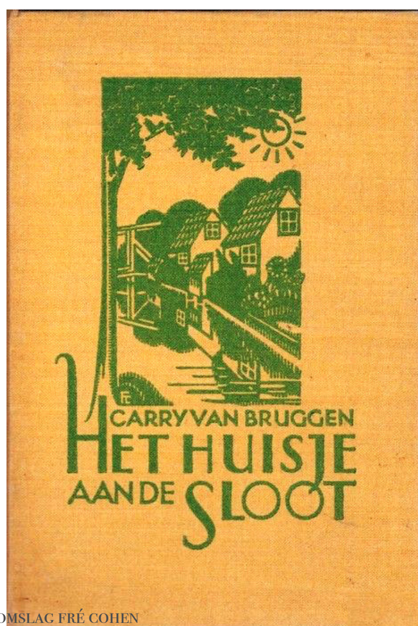
Ik heb dat rare geloof
als een jasje uitgedaan.
Ik was nog maar veertien jaar
en voelde mij begenadigd,
als was er een wonder geschied.
Toch, zonder kleerscheuren
is het niet gegaan.
Later kwam het besef:
je bent voorgoed beschadigd,
te nauwer nood gered.
Ik trok geen jas uit
maar een huid.

In de biografie van Carry van Bruggen krijgt dit losmakingsproces aanvankelijk op tweeërlei wijze gestalte: in de concretisering van haar politieke denkbeelden en via haar controversiële huwelijk met Kees van Bruggen. Vanaf 1900, wanneer zij zich als onderwijzeres in Amsterdam gevestigd heeft, ontstaat er met betrekking tot het ouderlijk huis in Zaandam niet alleen een geografische afstand, maar wordt ook een psychologische verwijdering zichtbaar die zij lange tijd – en dit is veelzeggend voor haar persoonlijkheid – geruisloos heeft willen oplossen. Gedurende de week concentreerde zij zich op het praktische schoolwerk in een van de armoedigste jodenbuurten van Amsterdam: een klimaat en een werkkring die wel een sterk beroep op haar sociaal gevoel moesten doen, zodat zij zich – gevoelsmatig (en vanuit een direct contact met de armoede en ondervoeding om haar heen) – aan de zijde der socialisten schaarde. Maar wanneer zij in het weekend haar ouders op ging zoeken, zag zij er zorgvuldig op toe vrijdagavond niet te laat te komen (de sabbat begon immers na zonsondergang), alle voorschriften van het oude geloof strikt in acht te nemen en met geen woord te reppen over haar socialistische contacten in Amsterdam.
Het kan niet anders of deze innerlijk tegenstrijdige (en voor haarzelf niet ongevaarlijke) houding is Carry van Bruggen ingegeven door een diepgeworteld respect tegenover de ouders, waarover een van de eerste joodse geboden zegt: *Eert uw vader en uw moeder*. Dat gebod is zij in haar wisselende leven altijd trouw gebleven. In de latere tijd, toen zij in Laren woonde en haar vader op bezoek kwam, zij er zelf op lette dat hij in haar huis alleen datgene te eten kreeg wat volgens de joodse spijswetten *kosher* was bereid.
Wat de socialistische beginselen betreft, valt het Carry van Bruggen niet moeilijk om daarover in Zaandam te zwijgen. Een ideoloog is zij nooit geweest, zij kón dat ook niet zijn. Niet alleen was haar persoonlijkheidsstructuur daarvoor te individualistisch georiënteerd, zij was er – ik aarzel niet het zó te formuleren – ook een

te groot kunstenaar voor. Kunstenaars gedijen doorgaans niet in het normerende keurslijf van een collectiviteit (dat heeft zelfs Henriette Roland Holst, in haar zo geëngageerde schrijverschap, keer op keer moeten ervaren). Zelf heeft Carry van Bruggen haar positie ondubbelzinnig aangegeven toen ze zei: *'Ik ben lid van geen enkele partij, groep of religie. Ik sta zelfs buiten de kerk, ofschoon ik wel een religieuze natuur heb. Het hoofdartikel van mijn geloof is mijn vastgeworteld besef omtrent de aardsche verschijningsvormen van het eeuwige'.*
Iéts van deze onafhankelijkheid moet Carry van Bruggen hebben ontmoet in de eigenzinnige journalist Kees van Bruggen, die niet alleen oog had voor de nieuwste ontwikkelingen in de letterkunde, maar ook bereid was gebleken om zijn maatschappelijke zekerheid op het spel te zetten. Eerst verruilde hij zijn baan als bankemployé voor een onzekere verbintenis met het *Algemeen Handelsblad*, maar later geeft hij ook deze betrekking op om het socialistische dagblad *Het Volk* te helpen oprichten. Wanneer Carolina Lea de Haan en Kees van Bruggen (getrouwd tenslotte, en een gezin met kinderen achter zich) een verhouding aangaan, blijkt het tumult– ook in vrijzinnig socialistische kring – onevenredig groot. In haar biografie *Van alles het middelpunt* schrijft Ruth Wolf over deze episode: 'Toen de praatjes over hun verhouding tot in de hoogste partijregionen waren doorgedrongen, kreeg hij zijn ontslag. Hoofdredacteur Tak kon echtbreuk bij zijn redacteuren niet tolereren, net zo min als hij even later (voorjaar 1904) waardering kon opbrengen voor de publicatie van de roman *Pijpelijntjes*. Kort na het verschijnen van dit geruchtmakende boek werd de auteur, Carry's broer Jacob Israël de Haan, als medewerker aan het zondagsblad van *Het Volk* ontslagen'.
In Carry's privéleven vindt bovendien een beslissende wending plaats, waarover zij het stilzwijgen niet langer bewaren kan. Wanneer Kees van Bruggen, die zich inmiddels officieel heeft laten scheiden, een redacteurschap krijgt aangeboden bij de *Deli Courant* in Medan staat haar besluit vast: zij dient haar ontslag in als onder-

wijzeres om zo snel mogelijk met deze gescheiden, niet-joodse man naar Nederlands Indië te kunnen vertrekken. Het valt moeilijk voor te stellen hoe fel de emoties zijn geweest die deze gebeurtenissen in het streng gereglementeerde ouderlijk milieu hebben opgeroepen. Erger kon het immers niet? Een veelbelovende, getalenteerde dochter: van het geloof afgedwaald, politiek geradicaliseerd, de maatschappelijke zekerheid én status weggegooid, en via haar huwelijk gediskwalificieerd...

Jaren later zal Mies de Haan, in *De kinderen van de gazzan*, schrijven: 'Ik herinner mij nog een van de smartelijke, diep in mijn hart gegrifte beelden, hoe vader, nadat Carry hem haar besluit om met Van Bruggen te trouwen had meegedeeld, zijn handen ten hemel hief en uitriep: *Waarmee heb ik gezondigd dat ik zo gestraft moet worden.*' – Het is deze vraag die C. van Bruggen mee naar Sumatra neemt en die ten grondslag heeft gelegen aan haar roman *De Verlatene*.

OMSLAG FRÉ COHEN

SEIDER, EEN AFSCHEID

Hoewel Carry van Bruggen zelf zich meerdere malen negatief heeft uitgelaten over de ordenende kracht van haar romans – *De compositie (...), geloof ik, is niet heelemaal in orde in mijne boeken. Ik geef daar ook niet erg om* – is De Verlatene een hecht gestructureerd verhaal, waarin het ritueel van de Seideravond (de plechtig-fees-

telijke herdenking van de Exodus uit Egypte) het centrale Leitmotiv vormt. *Nu lag de Seider in het nabije verschiet en het was hem, alsof die avond zijn glans al vooruit wierp over de dag van nu, en die tot iets anders maakte dan de gewone.* Wij, als lezers, vermoeden op deze vroege bladzijden al dat die avond ook zijn schaduw werpen zal. En zo krijgt de vraag waarop in onderlinge saamhorigheid gewacht wordt en die heel het rituele gebeuren in gang zetten zal – *Waarin toch, is deze nacht zo verschillend van alle andere nachten?* – een zware, dubbel beladen betekenis. Die Seideravond van de eerste bladzijden verenigt alle leden van het gezin rondom de tafel in een vanzelfsprekende eenheid, die aan het eind van de roman anachronistisch aandoet. Daniël, het jongste kind en – hoewel er van de titel een andere suggestie uitgaat – de feitelijke protagonist in het verhaal, is misschien nog wel het diepste geroerd door de schoonheid en de symboliek van het joodse ritueel: '*Zachtkens tilden ze nu de paasbroden en de schotel daar bovenop, van de witte tafel omhoog, vaders hand en moeders hand en de vier kleine kinderhanden. De vader zei:*

Dit is het brood der ellende, dat onze Voorouders aten in Egypte...

Ze zetten de schotel voorzichtig weer neer... Dan brak de vader het knappende brood en hij deelde het en ze aten ervan. En de kleine jongen Daantje proefde met bewustheid op zijn tong het bittere van slavernij, van dwang en gevangenschap en hij voelde dat hij het daar in Egypte nooit zou hebben uitgehouden'.

Langzamerhand echter begint er in de ervaring van dit Seidergebeuren, hoogtepunt van het joodse jaar, een verandering op te treden: het *zachte weemoedige ritme der gebeden* lijkt een eentonig ritueel zonder innerlijke zin te zijn geworden. Wat Daniël steeds meer tegen begint te staan (en zo zal het Carry van Bruggen ook zelf geleidelijk wel vergaan zijn), is de tegenstelling tussen de eindeloze reeks van plichten, voorschriften en geboden aan de ene en de schoonheid der symbolen aan de andere kant, waarvan niemand de werkelijke waarde nog lijkt te ervaren. Smartelijk is dan ook zijn

erkenning dat de symbolen leeg geworden zijn, verstard in hun eigen vormen: *Hij zocht de overtredingen niet, hij vond geen genoegen in het eten van verboden spijzen, hij liet de voorschriften niet los, maar ze lieten hem los. Ze zeiden hem niets meer, hij voelde hun zin niet langer (...). Van het sjoel-gaan als zodanig begon hij afkerig te worden, 't op gezette tijden optrekken en altijd dezelfde gebeden zeggen, zonder enige afwisseling, twee-envijftig keer in een jaar en zo jaar in jaar uit, in een taal, die niemand goed verstond*.
Hoewel de vader met ijzeren hand de religieuze orde in het gezin weet te handhaven, raken de kinderen – vooral na de dood van de moeder – steeds meer vervreemd van hun achtergrond. Daniël is de eerste die ópenlijk rebelleert en afstand neemt:
'*Nu stond ineens zijn besluit vast, onwrikbaar plotseling opgestaan als met één felle klop van zijn hart. Hij ging weg, hier vandaan weg, uit die duffe, stinkende sjoel vandaan en naar buiten toe*'. Als gevolg van dit besluit wordt hij door de vader definitief verguisd en 'verlaten'. Zijn afscheid van het verstarde jodendom valt op deze wijze tragisch samen met desertie ten opzichte van de vaderfiguur. Hóe dramatisch dit inzicht beleefd wordt – nooit zal het meer Seider zijn als die allereerste keer, er is iets definitief stuk in je verbeelding – blijkt uit de reactie van Daniël, wanneer hij na zijn lange opgekropte uiteenzetting zegt: *Hun kan het niet schelen, hun raakt het d'r kouwe kleren niet, maar mij hebben ze zoveel moois afgenomen...*
Het is meer dan een 'subjectieve biecht' waarvan Carry van Bruggen hier, bij monde van Daniël, verslag doet. Want 'dit mag niet over 't hoofd gezien', zo formuleerde zij eens de taak die zij bij het schrijven voor ogen zag, 'dat ik van mezelf slechts vertel wat ik algemeen menselijk in me vind. Zo wordt dat werk iets meer dan een klein subjectieve biecht, omdat uit je stem, op dat oogenblik, de stem van alle mensen klinkt'. De reactie van Daniël vertegenwoordigt dan ook het algemene dilemma van een mens, die zich zijn herkomst kostbaar bewust blijft en er toch niet aan trouw blij-

ven kan. Een losmakingsproces dat in de ervaring vrijwel gelijk staat aan gevoelens van verraad en zelfverloochening. Het behoort tot de kracht en de thematische consistentie van *De Verlatene* dat dit innerlijk conflict niet alleen in de figuur van Daniël aanwezig wordt gesteld, maar dat alle kinderen uit dit orthodox-joodse gezin een soortgelijk proces doorlopen, Ieder voor zich zoekt ook, uit zelfbehoud, naar de een of andere vorm van compensatie. Daniël lijkt daarbij, met zijn gevoelige intelligentie, een afsplitsing van Carry van Bruggen zelf te zijn en stelt alles in het werk om zich op intellectueel gebied te onderscheiden. Meer dan enig ander lid van het gezin bewandelt hij bovendien, geleid door 'vriend Verwondering', de weg van zelfinzicht. Later zal Carry van Bruggen de schepping van dit romanpersonage dan ook beschouwen als voorbereiding op haar roman *Heleen*: 'Waar kom ik vandaan? waarheen ga ik? Wat is mijn plaats op aarde? (...) Heleen is niets méér dan dat: het Ik dat zichzelf herkent en zijn eigen plaats aanwijst (...). Maar tòch heeft Heleen reeds een soort van voorganger gehad, in hare neiging tot zelfbespiegeling en zelf-ontleding: in Daantje uit *De Verlatene* vindt men dat streven terug, in kiem'.

Esther daarentegen, het jong-mooie meisje, vlucht in de uiterlijke schijn van materiële welstand om aan haar gevoelens van minderwaardigheid en zelfverachting te ontkomen. Zij doet dit door contact te zoeken met het milieu van rijke 'gojs', rijke christenmensen die haar de achterstalligheid van haar afkomst en opvoeding zullen vergoeden in de vorm van materiële voorzieningen. Zó volkomen is haar zelfhaat en zó totaal de verloochening van haar jodinzijn, dat zij uiteindelijk slachtoffer wordt van de waan dat heel dat ingrijpende verleden door ontkenning en facades teniet kan worden gedaan. Na jaren het leven geleid te hebben van een luxe, verwende vrouw keert ze terug: geen jodin meer, nauwelijks een mens, een krankzinnige. – Jozef, de oudste zoon, heeft nog de 'makkelijkste' oplossing gevonden: zonder – als Daniël – een rechtstreeks con-

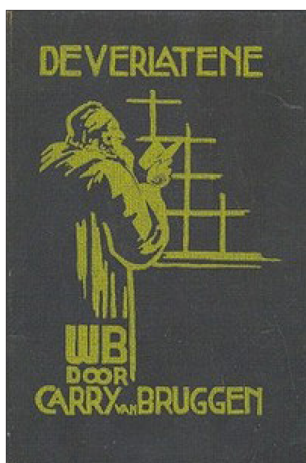
flict aan te gaan, verschuift hij via zijn huwelijk langzaam van de orthodoxie naar het meer vrijzinnige, liberale jodendom, waar aan de reeks van voorschriften en geboden steeds minder strak de hand gehouden wordt. Op deze wijze kiest hij voor de minst riskante vorm van het assimilatieproces: een min of meer geruisloze aanpassing aan de niet-joodse wereld om hem heen. Maar wanneer hij als gevolg van deze vrijere opvattingen – deels tegen eigen zin! – besluit om zijn zoon niet te laten besnijden, wordt ook hij door de vader 'verlaten'.

Roosje, de dochter die in haar naam het teken van vrede en liefde draagt, vervult lange tijd de taak die na de dood van de moeder opengevallen is. Belangeloos geeft zij haar opleiding aan de normaalschool op om de veeleisende zorg voor de streng gereglementeerde huishouding op zich te nemen. En zo wordt zij, in het norse gezelschap van een steeds eenzelviger vader, het eenzame symbool van offervaardigheid.

Dan, wanneer het weer Seideravond is en deze avond (niet alleen in de grote lijn der geschiedenis, maar ook in het gedetailleerde tijdsverloop van de roman) zich beslissend anders manifesteert, spannen de gebeurtenissen zich samen. In tegenstelling tot de eerste bladzijden, waar alle gezinsleden rond één tafel samenkwamen, is er nu van 'verstrooiing' sprake: een psychologische verwijdering die in ruimtelijke afstanden zichtbaar wordt gemaakt. Op een banaal feestje in Amsterdam realiseren Daniël en Jozef zich (maar deze twee broers verhouden zich tot elkaar als een innerlijke gewaarwording tegenover een uiterlijke werkelijkheid, zoals ook Esther en Roosje – in de vrouwelijke lijn – een contrastfunctie vervullen) dat zij met hun misplaatste vrolijkheid deze avond geen recht doen. Elders zit Esther, van niets en niemand meer wetend, in een gesticht. En thuis is Roosje, na plichtmatig aan de voorbereidingen van Seider te hebben voldaan, naar haar grote liefde – óók een *goj* – toegegaan en zij vergeet, in de hartstocht van het moment, wie zij

verlaten heeft. Bij terugkomst is hij dood, hij die de vormen niet levend te houden wist – hij sterft in de verlatenheid van zijn eigen ritueel: 'En nog éénmaal gingen z'n lippen vaneen in een uiterste poging tot spreken, tot uitstamelen der suprême woorden van het doods-gebed, dat hij, de verlatene voor zichzelf wilde zeggen...
In Uwe handen... O, Heer...'
Het hoofd, langzaam, kantelde opzij en bleef liggen, met de lange grijze baard stromend over het witte tafelkleed, de scherpe neus, fel-wit uit donkere schaduwgroeven, omhoog in het licht van de lamp'.

Moge vanuit het perspectief van de verteller de vader de meest tragische figuur zijn, hij sterft toch in de volstrekte en trotse overtuiging van zijn eigen gelijk. Hij heeft nooit die staat van 'genadeloze bewustheid' bereikt, waar Menno ter Braak met betrekking tot Eva op doelde en die zo karakteristiek is voor de ontwikkelingsgang van Daniël, de 'verloren zoon'. De wérkelijke rouw om het doodstafereel (dat het laatste afscheid van zijn jeugd betekent, met alle angst- en schuldgevoelens van dien) is dan ook afkomstig van de 'dalbewoner' Daniël, in wie de twijfel voorgoed begonnen is: 'Hij herdacht de Seideravonden van zijn jeugd – hij wist nog en herdacht iedere bijzonderheid, iedere ceremonie. Nu krampte het smartelijker in hem dan ooit, het vlijmend wee der herinnering. Hij alleen, peinsde de jongen, kon nog de waarachtige diepe schoonheid van het Jodendom gevoelen, die er – maar zonder haat – worstelend en brekend boven uit gestegen was, zoals de dalbewoner, ten hoge berg gestegen, pas de schoonheden van zijn woonplek ziet'.

PROMETHEUS, SYMBOOL VAN VERZET

Je kunt je afvragen hoe het romanpersonage van Daniël Lehren zich verhoudt tot Carry van Bruggens eigen werkelijkheid. Annie Romein-Verschoor heeft hiervan in *Vrouwenspiegel* een meer algemene karakteristiek gegeven, als zij zegt: 'In haar eigen leven zowel als in de dubbellevens, die zij in haar boeken doormaakt, is een voortdurende schommeling tussen aanpassing en zelfhandhaving, aanpassing, omdat zij als een dorstige plant haakt naar de koestering en de bewondering van haar medemensen, zelfhandhaving, omdat haar vrijheidszin zich naar niets en niemand kan richten: als haar moeder de twaalfjarige Carolientje voorschrijft haar haar in vlechten te dragen, knipt zij het af'.

In het licht van deze uitspraak doet het eigenlijk niet terzake of we in de creatie van Daniël een enigszins gepolijst portret van Jacob Israël de Haan moeten zien, zoals Ruth Wolf in haar biografie met een iets te grote stelligheid meent. Ik neem haar argumentatie hier over om aan te geven dat de op zichzelf juiste karakteristieken die zij aan Daniël toedicht in hoofdlijnen evenzeer van toepassing zijn op de andere 'dubbellevens' van Carry van Bruggen: op Heleen, op Ina uit *Een coquette vrouw*, en tot in de meest tragische volledigheid op Eva. – 'In deze Daniël, met zijn heimwee naar de door dromen gekleurde jeugddagen, met zijn drang tot bespiegelingen over het in verval verkerende jodendom, met zijn eindeloos bitter-wellustig gewroet in eigen gemoedstoestand, met zijn hunkering naar tederheid die steeds weer botst met zijn ziekelijke wantrouwen, in deze gecompliceerde, zwaarmoedige, tot masochisme neigende jongeman menen wij Jacob Israël de Haan te herkennen zoals Carry van Bruggen hem in die periode heeft gezien'. Bovendien schrijft deze Jacob Israël in 1912:

Nu ben ik een verlatene, verlangen
Verbijt mijn hart naar 't schoon dat ik verstiet.

De belangrijkste conclusie lijkt me deze te zijn: tussen de schrijvende broer en de schrijvende zus is van een zielsverwantschap sprake geweest die, ondanks openlijke verwijdering en latere conflicten, nooit heeft opgehouden te bestaan. Iets van die verwantschap keert terug in enkele mánnelijke 'dubbellevens': in Daniël uit *De Verlatene*, maar het meest ontroerend in de gestalte van David, die de tweelingbroer van Eva is: 'Daar staat Heleen –, ze heeft mij al gezien en ze weet dat ik Eva ben. Ja, jij bent het... ja, ik ben het. We kennen elkaar nog niet, we komen naar elkander toe. Zonder David hadden we elkaar nooit ontmoet (...). Haar ogen tasten, haar ogen zoeken, haar ogen bouwen, ze ziet niet mij, ze zoekt David in mij, ze wil in mij hem zien, hem doen herleven.

'U bent zijn zuster, Eva?'

'Ja, ik ben Eva... Heleen.'

'U lijkt op hem.'

'Het zou wel wonderlijk zijn als we niet op elkaar leken.'

De overeenkomst tussen Eva en David, tussen Carry van Bruggen en haar fictieve alter ego's, is deze: het voortdurende besef in twee werelden te leven en op grond daarvan het fundamentele onvermogen om een uitsluitende keuze te doen. Zo beschouwd is in de figuur van Daniël Lehren de essentie van het Prometheus-probleem reeds neergelegd: assimilatie of distinctie, aanpassing of zelfhandhaving – een andere keuze is er niet. 'We idealiseren onszelf', zo zegt Carry van Bruggen omstreeks 1915 in een lezing, 'dat komt door de onwaarheid waarin we zijn opgevoed, zowel thuis als op school. De kunstenaar echter heeft de plicht, de waarheid te zien en te verkondigen. Daartoe moet hij in zichzelf afdalen, teruggaan langs de kruispunten in zijn leven en denken hoe hij had kúnnen zijn'. De *Denker* die Carry van Bruggen óók was, neemt met deze 'artistieke' doelstelling geen genoegen, of – beter gezegd –: haar kunstzinnige creaties (uit het bijzondere geboren) vormen het fundament waarop de filosofische kant van haar persoonlijkheid (op

het algemene gericht) verder voortbouwen kan. Want kunstenaar en filosoof verhouden zich tot elkaar als het veelzeggend detail van een groter geheel.
En zo verschijnt in 1919, in een vermetele poging om de persoonlijke problematiek in een sluitend filosofisch systeem te omvatten, '***Prometheus*** *– Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de litteratuur*' Het behoort tot de tragiek van dit schrijversleven dat Carry van Bruggen hiermee haar eigen einde heeft voorbereid. Volgens de mythe immers meet Prometheus (die, als zoon van een Titanenvader en een sterfelijke moeder, van gemengde afkomst is) zich eigenmachtig een goddelijke status aan, door – listig, in een rietstengel – het vuur uit de hemel te roven. Weliswaar heeft hij hiermee de beste bedoelingen voor de mensheid op het oog (het vuur geldt als een onmisbare, levengevende kracht bij de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid), maar hij haalt zich door deze daad van maatschappelijke ongehoorzaamheid wel de toorn van Zeus op de hals, die zich in zijn godheid en almacht voelt bedreigd en hem bij wijze van straf vastketent aan de Kaukasus.
Prometheus wordt door Carry van Bruggen het symbool van het vrije, onafhankelijke individu, dat de moed heeft om zichzelf – op straffe van de dood – te onderscheiden. 'Er is geen ander zijn dan anders-zijn', zegt Carry van Bruggen. '*Er is geen ander willen-zijn dan anders-willen-zijn. 'Levensdrift is Distinctiedrift*'. En elders, nog stelliger: *Alles wat we het goede plegen te noemen, de rechtvaardigheid, de wijsheid, de ware moraal zal steeds moeten optreden als individualisme, als oppositie, als verzet. Want het is krachtens zijn functie op de dood gericht en de maatschappij op het leven.*
Leg naast deze uitspraak een herinnering van Annie Salomons te (die het betreffende hoofdstuk overigens opent met de veelzeggende mededeling: *Ik geloof niet, dat ik mijn hele leven zo moe ben geweest, als in die week, dat ik bij Carry van Bruggen gelogeerd heb*): 'Ze kon volkomen cerebraal doen en moest bij een debat liefst het laatste woord

hebben. Ze was volgens haar aanleg altijd in verzet, klaar om te hinderen en te epateren en dan weer ineens om te slaan tot een zo alles en iedereen veroverende charme, dat er geen verweer mogelijk bleef (...). Ze was gauw gekwetst en verzette zich dan in de blinde weg; maar ze had een karakter met grote lijnen; ze was zelden klein. Ze kon niet afwegen met precieze maatjes als een kruidenier. Ze had iets van een bezielde Godsgezant en was tegelijk demonisch hoogmoedig als Lucifer'. Een vat vol tegenstrijdigheden en dat is *Prometheus* ook: 'Alles is EEN. En alles is CONTRAST'.

In de filosofie die aan *Prometheus* ten grondslag ligt, spelen de polaire (en, zoals later blijken zal, ook complementaire) begrippen 'levensdrift/distinctiedrang' en 'doodsdrift/eenheidsverlangen' een centrale rol. Het zijn krachten die antithetisch en op noodzakelijke wijze in ieder mens werkzaam zijn. De levensdrift is overheersend in het individu dat uit is op zelfhandhaving en niet wil ondergaan in de veelheid van dogma's en stelligheden om hem heen. Hij staat instinctief argwanend tegenover iedere collectiviteit en beseft dat hij zich moet onderscheiden om te kunnen leven. Veelal bedient de mens zich hierbij van uiterlijke kentekenen: macht, bezit, zoals ook Prometheus zich boven de sterfelijke wezens verheffen kon door de macht van het vuur te verwerven.

In zijn uiterste consequentie doorgevoerd echter leidt de behoefte van de mens om zijn eigen uniciteit te waarborgen tot gevoelens van eenzaamheid en een volstrekt isolement. Ook wanneer het krachtige bewustzijn van de eigen persoonlijkheid gepaard gaat met een soort van religieuze extase (want Prometheus heeft zich door zijn daad in de regionen van het goddelijke geschaard) is de mens geneigd om terug te deinzen voor zo'n hoge, eenzame positie. In de bundel *Vergezichten en gezichten* staat een prachtig gedicht van Vasalis dat dit dilemma beschrijft. Het gaat over het contact tussen de ik-figuur en een boom, dat aloude symbool dat hemel en aarde verbindt:

AAN EEN BOOM

Soms kijk je door je smalle ogen
zo zomers of je door de blaadren kijkt.
twee smalle stukjes blauw het lijkt
door ochtendnevellicht bevlogen.
Beweeg maar niet. Want wie kan het verdragen
wanneer een boom zijn wortelen verlaat
en dansen gaat?
Ik niet. En toch je bent gemaakt om te bewegen,
in lange lijnen als een langzame muziek,
en dan weer stil te staan, omhoog, een slanke basiliek.
Daar kan ik beter tegen.
Ik ben vanavond in de tuin gegaan.
De bloemen waren allen wit, de maan
had haar ontroerd. Ik heb een boom omhelsd.
Hij was niet groot, zijn bast was hard.
maar 'k voelde duidelijk het kloppen van een hart;
ik denk dat het alleen het mijne was.
Ik stond in het onzichtbare, natte en zware gras
en voelde me in 't paradijs gedreven.
Wie kan daar leven?

Vanaf dat moment gaat er in de mens een tegenkracht werken, die Carry van Bruggen 'kuddedrift' noemt. De paradoxale samenstelling van de menselijke figuur is immers van dien aard dat het individuele niet bestaan kan zonder tot een bepaalde groep, een soort, een klasse, een 'kudde' te behoren. Om enige continuïteit van leven mogelijk te maken, én om het risico van isolement af te wenden, probeert het afzonderlijk individu zich te identificeren met een bepaalde collectiviteit, uit zélfbehoud. Maar deze uitvalsweg is niet zonder gevaar. Esther, uit *De Verlatene*, is bij uitstek het voorbeeld van iemand in wie de balans ten slotte doorslaat naar de kud-

dedrift, ten koste van haar zelf. Zij heeft uiteindelijk niets anders gedaan dan de ene collectiviteit – het joodse milieu van het ouderlijk huis – te verruilen voor een andere, met nieuwe, specifieke kentekenen als rijkdom en regelloosheid. Door deze blinde overgang heeft zij haar eigen individualiteit op het spel gezet: ze raakt zichzelf en haar geheugen kwijt.

In Daniël echter ontmoeten we iemand, in wie de distinctiedrift – ook ná zijn pijnlijk afscheid van het jodendom (aan welke collectiviteit hij zich, zijns ondanks, niet langer conformeren kon) – overheersend blijft. Tegelijk zien we in hem belichaamd hoe hoog de prijs is die een mens voor zijn zelfrespect betaalt: wanneer zich geen nieuwe collectiviteit aandient, valt hij in een vacuüm van schuld en eenzaamheid.

En niet het snijden doet zo'n pijn, dicht Vasalis, *maar het afgesnedenzijn.*

DE KRACHT VAN DE TWIJFEL

TOCH IS DE 'LEVENSDRIFT', hóezeer bepalend ook voor het menselijk bestaan, niet het meest dominerende begrip in *Prometheus*. Ook Prometheus beseft ten slotte dat zijn overwinning een tijdelijke illusie is: de door hem gepleegde revolte heeft een nieuwe orde opgeroepen, die op haar beurt om een omwenteling vraagt. Alles is wankel, niets staat vast. In het vervolg van de mythe wordt hij dan ook vastgezet in het rotsgebergte, waar een adelaar hem iedere dag bezoekt en aan zijn 's nachts aangroeiende lever knaagt. En zo vertoont Prometheus – als ieder van ons – twee gezichten die zich tot elkaar verhouden als de dag tot de nacht.

In het bewústzijn van de mens – *de dag* – is de levensdrift overheersend. Een kracht die Carry van Bruggen ziet opgebouwd uit twee elkaar bestrijdende, en ten dele ook 'opheffende' componenten: de distinctiedrift komt tegemoet aan de eis van het afzonderlijke, terwijl de kuddedrift aansluit bij het verlangen naar eenvormigheid. Geen mens wil zijn leven lang, als straf op de manifestatie van zijn

persoonlijkheid, in het rotsgebergte zitten. Het is daar te eenzaam en te koud.
In de schaduwzijde van zijn bestaan en in de meer ónbewuste lagen van zijn ziel – *de nacht* – streeft de mens (en daar heeft Daniël, als voorloper van Heleen en Eva, weet van gehad) een heel andere vervulling na: niet slechts een atoom, een incidentele schakel te zijn, maar zich een deel te willen weten van een veel groter, samenhangend en kosmisch geheel. Daarom is het voor Esther ook zo fataal, dat zij haar geheugen verliest: om in het lineaire tijdsverloop enige zin en samenhang te ontdekken, is het immers vereist dat men zich de historiciteit van de eigen wortels bewust blijft. Baal-Sjem-Tov, de achttiende-eeuwse stichter van het Chassidisme (een in Oost-Europa ontstane beweging van nomadische joden), heeft gezegd:
Vergeten leidt tot een leven in den vreemde; herinnering is het geheim van de verlossing. – In dit licht moet men ook een boek beschouwen als *Het huisje aan de sloot* (1921), waarin Carry van Bruggen een aantal schetsen uit het kinderleven heeft neergelegd. Martinus Nijhoff schrijft over deze, met fijngevoeligheid getekende kinderen:
Zij leren begrijpen, dat er een leven is anders en donkerder dan het hunne met zijn kleine noden en kwaaltjes. – Ze leren dat er iets groots en dreigends staat achter ieder leven. – Dat er dingen zijn die een mens ongelukkig maken. – Ze leren de dood-schande-armoede-ongeloof. – Ze zien dat er veel mensen anders doen dan ze spreken; dat de een dit zegt en de ander dat – dat het beter is niet de waarheid te zeggen; dat je nooit helemaal weet wat iemand meent. Dat levert dan ten slotte tóch een ‘waarheid’ op, al wordt deze waarheid door de twijfel gedomineerd. Iemand die werkelijk de gang langs de kruispunten gaat, zal ontdekken dat alles wat aanvankelijk leek vast te staan, uiteindelijk slechts schijnzekerheden zijn, met een zeer betrekkelijk waarheidsgehalte. Deze existentiële twijfel nu brengt Carry van Bruggen in verband met het eenheidsverlangen van de mens (niet te verwarren met zijn behoefte aan ‘eenvormigheid’).

Het eenheidsverlangen, dat zo kenmerkend is voor Heleen en ook in *Prometheus* de meest centrale plaats inneemt, definieert Carry van Bruggen als het streven naar vereenzelviging met het andere, de ander, naar 'vervloeiing' en 'versmelting' (centrale begrippen in *Eva*), naar zelfverlies. Het is een streven dat erop gericht is tegenstellingen op te heffen en contradicties te verzoenen en fungeert op deze wijze als tegenhanger van de distinctiedrift. Het eenheidsverlangen, geboren vanuit een ingeschapen besef van het ABSOLUTE, van een oorspronkelijke EENHEID en samenhang, komt vooral tot uiting in het contradictoire gebied van de liefde: de behoefte om zich te onderscheiden wordt ondergeschikt gemaakt aan het verlangen in de ander op te gaan, om – al is het maar tijdelijk – *één vlees en één bloed* te zijn.

Dit eenheidsverlangen echter is pardoxaal en in zichzelf verdeeld: de Eenheid blijkt slechts te bestaan bij de gratie van verscheidenheid. Elk bewustzijn van het ABSOLUTE, van een als eenheid ervaren samenhang, leidt onvermijdelijk tot een besef van gebrokenheid en voert de mens naar het onbewuste terug. Dan kan de kringloop opnieuw beginnen, de twijfel is gezaaid: iedere synthese breekt weer uiteen in een stelling en een tegenstelling. De twijfel wordt daarmee een grondkarakteristiek van de op EENHEID gerichte mens, die zich – soms, en tegen beter weten in – door de illusie leiden laat dat de horizon te bereiken is als je maar lang en hard genoeg loopt. De filosofische categorie van de twijfel (nauw verwant aan wat in 'Eva' *vriend Verwondering* genoemd wordt) vertegenwoordigt voor Van Bruggen het hoogste bewustzijnsniveau:

Niet (...) vóórdat de mens waarachtig tot de levende twijfel wordt toegelaten – niet vóórdat de twijfel tot de mens wordt toegelaten – niet vóórdat hij met de twijfel leven, de twijfel liefhebben kan, zal hij zichzelf als functie en zijn waarheid als betrekkelijk gaan begrijpen.

Vanuit de twijfel keert het eenheidsverlangen zich tégen de levensdrift, die immers gebaat is bij dogma's en zekerheid. *De Wijsheid is*

de Vijand van de Levensdrift, zegt Carry van Bruggen, omdat zij – via de REDE – op het fundament van de twijfel is gebouwd. Iets van deze ingewikkelde paradox keert gelukkig in ons gewone en vertrouwde taalgebruik terug: we leren *met vallen en opstaan* (maar de zelfbewuste mens loopt het liefst rechtop en valt niet graag) en worden door *schade en schande* wijs (al leidt deze schande veelal, zo leert ons de kroniek van *De Verlatene*, tot nieuwe 'verheffingsstrategieën'). M.a.w.: *het pad der vergissingen is de weg van de waarheid*.
Vanuit het perspectief van direct – en, in de meest letterlijke zin: oppervlakkig – zelfbehoud is de twijfel dus te beschouwen als een kracht die het eigen bestaan, het 'zelf', ondergraaft. *Zelfweerstreving* noemt Carry van Bruggen dit mechanisme in *Prometheus* en de hoofdfiguur van de mythe beseft wat hij zichzelf heeft aangedaan: hij heeft het dogma van de goddelijke hiërarchie in twijfel willen trekken en bevindt zich sindsdien vastgeketend aan het meest levenloze, gesteente - rotspartij.
Er is in het eenheidsverlangen nog een ándere tegentoon hoorbaar, die – op de lange duur– het meest doorslaggevend is. Vasalis, in *De vogel Phœnix,* omschrijft de ontstaansgrond van dit contraritme:

DIEP VAN MIJZELF...

Diep van mijzelf en van mijn zang vervreemd
hoor ik in twijfel niets dan toon na toon,
ontken de wijs, de oude, diep-beminde melodie,
ontken ik al wat naar verbinding zweemt,
ontdek ik in de grootste eenheid hoon.

Afzonderlijk, vervreemd, is alles wat ik zie.
Eén boom bespiedde ik, haast de ganse dag,
het regende gestaag en blad na blad
neeg naar beneden als een druppel woog
en drupte en rees zacht omhoog...

Zo regende het van blad op blad,
zo regende het de ganse dag.

Het regent en ik neig en rijs
met kleine wanhoop in het grijs
gemoed. Ik ben zo ziek...
Waar bleef de hemelse muziek,
de eenheid in het aardse zingen.
Ik hoor alleen, dat alles lijdt,
ziek van de veelheid van de dingen,
van hun volstrekte eenzaamheid.

VASALIS EN VAN BRUGGEN – ZIJ ZOUDEN ELKAAR GOED BEGREPEN HEBBEN. Vanuit het besef van HET ABSOLUTE immers – *de oude, diep-beminde melodie* – treedt de gebrokenheid aan het licht. Sommigen verdragen die verdeeldheid niet, omdat – in de diepste lagen van hun ziel – een ándere waarheid, een samenklank ligt, het kruispunt van de vrede. Aan het slot van *Eva* schrijft zij:
Opwaarts uit de slavernij van het verachtelijke leidt een weg – neerwaarts uit dat duldeloos rukken naar het verhevene leidt een weg... en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van beide werelden heb ik tot het einde toe kunnen gaan. Ik waagde mij wel altijd weer op beide... er bleef een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid.
Binnen het filosofisch raamwerk van *Prometheus* heeft Carry van Bruggen dit 'kruispunt' aanwezig gesteld, wanneer zij het eenheidsverlangen situeert in de regio van de liefde, waar het uitsluitende verlangen naar verzoening en 'opgaan' geldt.
Dan, in een laatste uitkomst van de REDE blijkt dat ook hier de antithese werkzaam blijft: enerzijds vormt het eenheidsverlangen de basis van zulke hoge deugden als begrip, liefde en rechtvaardigheid, anderzijds blijkt de mens maar één behoefte te kennen: zich-

zelf te verliezen door in een ander op te gaan. Op deze wijze wordt het eenheidsverlangen, of de mens dat nu wil of niet, identiek met doodsverlangen: *opgaan is ondergaan*, zegt Carry van Bruggen in een steeds herhaald axioma.

Zo zit de mens, als Prometheus, klem in de verlangens van zijn wezen: hij wil zichzelf handhaven én hij wil zichzelf verliezen. *Elk wezen is gedoemd te streven naar wat het tot zijn eigen heil niet bereiken mag*, denkt Heleen, en de gedachtegang van Eva sluit hierbij aan, wanneer zij – uiteindelijk – tot de slotsom komt:

De formule voor de volledige overdracht is dat... wat ik mijn leven lang heb gezocht en mijn leven lang heb geschuwd, en verheerlijkt en verafschuwd in één ademtocht van mijn wezen.

Het tragische van deze, vanuit de grondbegrippen consequent volgehouden logica is, dat er maar één eindpunt als verzoening denkbaar is: de Dood, Wanneer het afzonderlijke zich als individu wil opheffen en de *Unio Mystica* (het mystieke zielsverlangen om verenigd te worden) zich als een dominerend teken aan de levenslijn vertoont, is er maar één oplossing: de vereniging met HET ENE in DE DOOD.

Men kan gerust zeggen dat Carry van Bruggen, in haar filosofische doordenking van de elkaar bestrijdende begrippen ‘levensdrift’ en ‘eenheidsverlangen’ in de fuik van haar eigen systematiek gelopen is: Dood is de eenheid die elke drift doodt.

Ik reik wel eens daartoe, zo laat Carry van Bruggen het de ik-figuur uit *Eva* ten slotte zeggen, *de allerlaatste jaren, Leven-en-Dood ineen te smaken. – Unio Mystica, Levensboom, doodsbron. Het eeuwig verbrokene, eeuwig zich herstellende evenwicht.*

DE EEUWIGE SLINGERSLAG

HOE HOOG DE PRIJS IS DIE CARRY VAN BRUGGEN MOEST BETALEN voor haar zware arbeid aan *Prometheus* (in combinatie, nog altijd, met de zorg voor haar twee kinderen), blijkt eigen-

lijk al vrij snel daarna. De reacties vanuit letterkundige kring zijn overwegend sceptisch en negatief, terwijl de meningen van wetenschappelijk geschoolde filosofen – zich aangetast voelend in de autonomie van hun vakgebied – even kritisch als neerbuigend zijn. Tussen kunst en wetenschap (de 'artiest' en de 'denker') heeft het sinds de Verlichting nooit meer goed willen boteren en men kan de receptiegeschiedenis van *Prometheus* dan ook heel goed vergelijken met de meer recente ontvangst van Mulisch' *Compositie van de wereld*, met welke omvangrijke invulling van een oude gymnasiastendroom de meeste literair georiënteerde critici nauwelijks raad wisten en waarvoor de diverse aangesproken wetenschappelijke disciplines snel hun kritisch antwoord klaar hadden. *Daarbij komt*, zo schreef Carry van Bruggen aan de haar welgezinde dichter-filosoof Dèr Mouw, *dat ik als vrouw en 'bekend romancière' het dubbele vooroordeel heb te overwinnen, dat vrouwen niet denken kunnen en dat artiesten maar liever niet denken moeten*'.

Het is dan ook geen toeval dat juist Menno ter Braak, die kunstzinnige essayist (in wie, als ik mij niet vergis, de 'dichter' en de 'burger' nooit tot verzoening zijn gekomen, zélfs niet in het tijdelijke intermezzo van het 'carnaval'), als een der eersten een forse streep door zijn filosofisch kasboek ziet gehaald. Het pleit voor deze specifieke *Forum*-auteur dat hij van zijn confrontatie met Carry van Bruggen niet alleen verslag heeft gedaan in de vorm van een twintigste-eeuwse allegorie, die hij *Carnaval der burgers* noemde, maar dat hij zich tevens meer openlijk – en niet verscholen achter de vrije mechanismen van de fictie – uitgesproken heeft in *Politicus zonder partij*, waarin hij schrijft: *Ik kan de maand en het jaar noemen, waarin ik voor het eerst een boek niet chaotisch las. De sensatie ligt mij nog zo op de tong, dat ik de stoel, de schemerlamp en de verwondering om deze ontdekking nog bijna zintuiglijk kan benaderen; het was een sensatie van de eerste rang, zoals men die maar bij uitzondering beleeft. Juist in die tijd had ik wat men noemt 'filosofie gestudeerd', dat wil zeggen een groot aantal wijsge-*

rige systemen volgens universitaire dictaatmethoden nieuwsgierig besnuffeld, met de allure van de academische begrijper; wat mij aan die systemen begrijpelijk voorkwam, had ik zorgvuldig genoteerd, zoals een huisvrouw haar kasboek bijhoudt; op de achtergrond heerste de chaos.

Toen las ik Prometheus *van Carry van Bruggen; ik begon eraan met de weerzin van de intellectueel tegen het filosofisch dilettantisme van schrijvende vrouwen. Was het juist dit boek dat mij van mijn schoolse verwatenheid moest verlossen, had het niet evengoed een ander kunnen zijn? (...) Ik zag hier een koppige streep door mijn filosofisch kasboek getrokken, die persoonlijk groepeerde wat in mijn academische hersens chaotisch dooreenlag; hier organiseerde iemand, hier deden de parolen 'individu' en 'collectiviteit' de enige plicht die men van parolen kan vergen: zij waarschuwden de lezer, dat hij van het begin tot het eind partij moest zijn. En nu wás ik partij, zonder restrictie.*

Ter Braak geeft hier haarscherp aan in welk opzicht het werk van Carry van Bruggen 'ongemakkelijke literatuur' vertegenwoordigt: het is voor de lezer van haar essays en verhalen onmogelijk om een vrijblijvende positie in te nemen en zelf buiten schot te blijven. Men wordt voortdurend uitgedaagd een keuze te doen, zoals ook Carry van Bruggen zelf met een onverbiddelijke consequentie het in *Prometheus* weergegeven denksysteem geleefd en ervaren heeft in een even gepassioneerd als riskant levensritme.

Hoe riskant dit levensritme voor het persoonlijk welzijn is, blijkt uit de levensbeschrijving van Marianne Edema, zoals die te vinden is in de in 1920 verschenen (en onder het pseudoniem Justine Abbing gepubliceerde) roman ***Uit het leven van een denkende vrouw***. Hoewel deze geschiedenis vanuit literair oogpunt nauwelijks interessant is – het verhaal maakt een onrustige en rommelige indruk en lijkt te zeer door rancune te zijn ingegeven, vinden we hierin wel de eerste aanwijzingen dat de prijs die Carry van Bruggen voor *Prometheus* heeft moeten betalen de verstoring van haar innerlijk evenwicht is geweest. De schijn van de fictionaliteit kan ons niet ver-

hinderen in de figuur van Marianne Edema te lezen hoézeer Carry van Bruggen in de afgelopen jaren vanuit een enorme overbelasting roofbouw gepleegd heeft op haar lichaam en haar ziel, daarmee een voedingsbodem creërend voor depressies en wantrouwen. Een naar geest en lichaam oververmoeid mens raakt langzamerhand het in het dagelijks leven onmisbare gevoel voor proporties kwijt en is niet langer in staat om kritiek op het werk van de persoon te scheiden. Dat overkomt Marianne Edema die elke afwijking van haar eigen mening naar *het kamp van de leugen* verwijst en zichzelf daarmee manoeuvreert in de *hete, zware strijd tegen de fratsenmakerij*'. En zo immens is de taak die zij zichzelf gesteld heeft, dat heel haar doen en laten beheerst wordt door de angst *dat haar geen tijd werd gegund, haar levensduur ontoereikend zou blijken, voor alles wat ze zich voorgesteld en voorgenomen had (...). Er waren ogenblikken dat het haar was als duwde haar een boosaardige zware hand naar de bodem van een donker, diep, water*'...

We moeten natuurlijk oppassen de zaken hier niet in een simplistisch psychologistisch kader van 'oorzaak' en 'gevolg' te plaatsen, om op deze wijze de feiten van Carry van Bruggens levenseinde naar onze hand te zetten.

Voor een suïcidale gesteldheid is immers nog wel iets meer nodig dan de concreta van uitputting en externe miskenning. Doodsverlangen, als keerzijde van het onvermogen om in harmonie met zichzelf en zijn directe omgeving te leven, heeft met veel diepere noties in de persoonlijkheidsstructuur te maken: een *ziel zonder opperhuid*, zoals Annie Romein het treffend noemde, is niet in staat een geestelijk afweersysteem te ontwikkelen dat de eigen kern onaangerand bewaren kan.

Een dergelijke ziel is bovendien zeer ontvankelijk voor destructie van binnenuit, omdat een nooit te vervullen hartstocht aan het begin van alle daden staat. Of, zoals Eva het in een van de vele interne monologen formuleert:

Maar nu komt het uur, vanwaar uit ze hoger stijgt en zelfs de toren onder zich laat, vanwaar uit ze stijgt zo hoog, dat de aanraking met het leven ondraaglijk wordt.

In een van zijn kwatrijnen dicht Jacob Israël de Haan, de broer die in Eva als David geëerd wordt en herdacht:

Ik strijd met God, het Leven en de Dood,
Een rusteloos verlangen naar rust
Mijn hart siddert van hartstocht groot,
Ik ben het Vuur, dat Dood slechts blust.

In de syntactische ambiguïteit van de laatste versregel (waarin pas na enig taalkundig kunst- en vliegwerk valt uit te maken dat de 'Dood' het beslissende subject is en in staat om het levensvuur te doven) ligt een complete levensfilosofie besloten: eenmaal als Prometheus ter wereld gekomen, draagt een mens het vuur in zijn hart; maar sindsdien ziet hij zich voor de vrijwel onmogelijke taak gesteld dit element op aarde te beheren met het isolement van de Kaukasus als nooit aflatende dreiging en straf.

Van de vier oerelementen – aarde, wind, water en vuur (alle nadrukkelijk in *Eva* aanwezig) – spelen de laatste twee contradictoire krachten hun dodelijk uitdagende spel.

In deze levensfilosofie, die zich in een voortdurend schommelende curve tussen twee uitersten beweegt, ligt een uitputtingsslag besloten die tot in de kleinste details van toepassing is op het leven en werk van Carry van Bruggen en die ook tot uiting komt in de gejaagde, associatieve techniek waarmee *Eva* vormgegeven is.

Tegen het einde van de roman laat Eva, die dan een vrouw van middelbare leeftijd is, de afgelopen jaren in één beweging aan zich voorbijgaan:

Ik vat ze allemaal in één greep bijeen, en ik ben zo vol en zo pijnlijk gespannen van al die jaren als vroeger mijn hand van al dat zand -, ik greep toen boven mijn macht, en nu ook, een mens kan niet zoveel tegelijk bevatten, niet zoveel tegelijk begrijpen, niet zoveel zijn tegelijk. Vatten *is* grijpen. Begrijpen *is* zijn. *De jaren staan in mij overeind tot tegen mijn keel en ik zou willen huilen, maar ze vloeien en dat vloeien ontspant mij. Ze vloeien dan snel en dan traag, er zijn jaren die niets en jaren die alles beduiden. De oude jaren blijven altijd het zwaarst wegen, de jaren, waarin ik werd opgebouwd, in het oude verband, in het oude verbond, en ik leefde in het huisje, tussen de zevende en de achtste lantaarn... en ik groeide op* (...) *en telkens voel ik mij een andere* Eva *en weet tegelijk dat ik altijd dezelfde* Eva *bleef... en mijn hand is leeg'.*

En zo wordt *Eva*, de laatste roman die Carry van Bruggen schreef – via een lange flash back gesitueerd aan het begin van *de Nieuwe Eeuw* – de persoonlijk-literaire vormgeving van het joodse boetegebed, *Kol Nidre* (Aramees voor 'alle geloften'), dat plaatsvindt aan het einde van de 'tien bekeringsdagen', aan de vooravond van *Jom Kippoer*, de Grote Verzoendag. Tussen *Rosj Hasjana*, het Joods Nieuwjaar, en de nieuwe wending van Jom Kippoer ligt een ritueel voorgeschreven periode van inkeer en bezinning, waarin de mens zichzelf tot verantwoording roept:

'En hoe verantwoord je dat voor jezelf?' En toen... en toen... ze heeft niets gezegd, ze is de stoep afgesprongen, en doorgehold, zonder omzien doorgehold, maar duizend bloemen zijn in haar ontloken in één seconde, duizend eden stegen naar de hemel... duizend witte vogels omfladderden haar. Duizend geloften. 'Kol Nidrei'. *Alle geloften.* Niets lelijks meer... *regelrecht naar de vlekkeloosheid toe* (...).

– Kol Nidrei... *Alle geloften... dat heeft ze kunnen dragen, dat heeft haar gelukkig gemaakt, vervuld, verzadigd, maar nu is er alleen de radeloosheid van een verwilderd willen, dat zich niet richten kan, de kwelling van een aanhoudend tekort, dat zich zoekt op te heffen en niet weet waarmee.*

Het beslissende leidmotief van deze bezinningsperiode is de slingerslag, de rusteloos herhaalde beweging tussen de twee aspecten van de Prometheusmythe: *opgaan* en *ondergaan*, het LEVEN en de DOOD –

Ga naar buiten, in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt de slinger je mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zou de meest-Verhevene willen volgen... en alles is vervuld met de straling van de Vurige Wagen. En neemt de slinger je naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. Niets.

Onmisbare gids op deze bezinningstocht, die de mens terugwerpt op de diepste fundamenten van zijn bestaan, is de vriend die in *Eva* als een zeer nabije gestalte wordt voorgesteld: '

Het is de nieuwe **Vriend**, *het is de* **Verwondering**... *en er is geen schuwer vriend dan hij..., er is ook geen veeleisender vriend. Want alles verlangt hij en komt je nog maar nauwelijks nabij... nooit nader dan die zilveren tintel, die versprong naast je oog, toen je klein was, als je spelend je vinger tegen je oogappel duwde... altijd naast je hoofd, naast je oog... Je moet je zinnende aan hem overgeven... doodstil moet je zijn... je ontkleden, je ontdoen van alles... luisteren. En dan zegt de Verwondering:*

Dit nu is het Leven.

Wanneer verwondering de grondslag van het leven vormt, dan is het begin van alle wijsheid in de vraag gelegen, ook wanneer die vraag – zichzelf herhalend – geen antwoord vindt.

EEN BOEK ZONDER OPLOSSING

IN EVA, HET 'KOL NIDREI' van Carry van Bruggens schrijverschap, wordt de centrale vraagstelling van *Prometheus* – hoe men zich als individu kan handhaven binnen de dwingende eisen van de collectiviteit en vanuit een sensibel bewustzijn van HET ABSOLU-

TE (een wel heel navrante vraagstelling, wanneer men aan de opkomende ideologie van het fascisme denkt) – toegespitst op het terrein van de seksualiteit.
Overheersend in de hoofdfiguur – van de vroegste herinneringen af, als gevolg waarvan heden en verleden voortdurend door elkaar lopen – zijn gevoelens van schaamte en vernedering waar het de seksuele omgang met een man betreft. De seksualiteit zoals die door Eva wordt beleefd, stemt overeen met de woorden van Van Eeden in *Johannes Viator*: 'alleen liefde, in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed', een citaat dat door Eva meerdere malen wordt aangehaald.
Nu kan men voor een dergelijke hoge liefdesopvatting, die wel noodzakelijk met gevoelens van schuld en frustratie gepaard zal gaan, allerlei analytische verklaringen bedenken en dat is ook wel gedaan. Impliciet en via verhulde jeugdherinneringen geeft Carry van Bruggen ook zelf te kennen, dat aan de grond van haar ervaringen rond erotiek en lichamelijkheid een geweldig schuldcomplex ligt, waarvan de wortels heel vroeg en traumatisch zijn bepaald.
Zó traumatisch en verwrongen dat tussen de concrete liefdesdaad en het diffuse verlangen telkens weer een wig gedreven wordt, die Eva – als tegenhanger van Vriend Verwondering – *mijn oude vijand Schaamte* noemt. Het lijkt alsof het kind van toen en de moeder en minnares van nu elkaar nooit hebben kunnen vinden.
In een overpeinzing tegenover haar pasgeboren kind dat zojuist bij haar gedronken heeft, zegt Eva:
Zie je het zelf, kijk je mij daarom zo aan? Je keek mij nooit eerder dan deze nacht zo aan. Ben je dankbaar – omdat je mij zo mag nemen? Ik ben ook dankbaar omdat ik mij zo mag geven. En we kijken elkaar aan. En ik heb nooit je vader aangekeken. Hij nam mij en ik gaf mij… was het wel zo? Het moet zo geweest zijn, anders was hier nu niet, in mijn schoot. We keken elkaar niet aan… en we… herdachten het niet… we duwden het van ons af… omdat we ons schaamden. Werelden… wentelende werelden… elk in zijn dampkring

van schaamte... Nooit vreemder, nooit verder dan in de vereniging. Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren... we naderen elkander niet.

Het verlangen naar eenheid – ook in kosmische zin – viert hoogtij, maar elke ogenschijnlijke vervulling brengt een zintuiglijke gewaarwording van tweespalt, vervreemding en leegheid met zich mee. Ooit eens is het oude verband – toen de goden nog boven woonden en het vuur nog niet gestolen was – verbroken en verloren gegaan. De hoogmoedige daad van Prometheus heeft een verborgen scheiding aan het licht gebracht en de nieuwe, eigentijdse Kaukasus heet 'depersonalisatie', bij wijze van schuld en straf:

De pijl heeft mij daar geraakt, waar de verborgen scheiding lag... ik ben als doormidden gekliefd... ik ben in tweeën gevallen... ik ben twee... ik ben in-één-gehechte twee, ik ben tegen elkaar gerichte twee, ik ben tegen-zich-zelf-gekeerde één. Je moet elkeen vrijspreken, en dus ook je zelf moet je vrijspreken... als je niet met een warboel wilt gaan slapen, als je niet wilt stikken in de inwendige rommel... maar je moet van elke vrijspraak, die jezelf betreft, in hoger beroep gaan bij jezelf, bij die andere helft van jezelf... je moet je laten vonnissen door die andere, die tweede... en aan dat vonnis houd je je staande... en doe je dat niet... dan ben je verloren... verloren... verloren...

In wezen wordt de Prometheusmythe hier, op de voedingsbodem van het eigen, half herinnerde verleden, verhevigd door het besef van de vrouw dat de bestaande seksuele codes een aanslag betekenen op haar identiteit en eigenwaarde. Aanpassing aan de eisen van de collectiviteit betekent voor Eva – dat is: Chawwa, moeder van al het levende– niets minder dan afstomping en geestelijke frigiditeit. Veelzeggend is in dit verband het motief van de sneeuw, dat in Eva niet alleen de functie vervult van couleur locale en als zodanig als symbool dient voor de ambivalente geaardheid van de hoofdpersoon. Aan de ene kant vertegenwoordigt de sneeuw een toestand van volstrekte smetteloosheid, zoals ook de *Nieuwe Eeuw* – aan het begin van het verhaal – nog ongerept en onbetreden is. Aan de andere kant dekt de sneeuw iets toe, wat in de voortgang van de tijd

niet langer verborgen blijven kan. Iedere stap die men in dit leven zet, tast de ongereptheid aan en legt een ouder leven bloot.
Daartoe dienen dan de acht hoofdstukken in *Eva*, acht bezinningsdagen op weg naar Jom Kippoer, een onvoltooide zoektocht naar het leven onder de sneeuw, met Schuberts *Unvollendete* als begeleidende symfonie. Want tot een werkelijk begrip van dat lijfelijk-aardse leven, motoriek toch van de geest, is het nooit gekomen: *Overal heb ik mijn weg gevonden, mijn wetten gesteld, van de algemene wegen af, buiten de algemene wetten om –, in dit ene gebied alleen heb ik nooit iets geweten, nooit iets begrepen*, zegt Eva, wanneer zij aan de oppervlakte vrouw en moeder geworden is.
Het is een terrein waar Eva als toeschouwer – *uit een hoge toren* – naar kijken kan, maar dat geen contact maakt met de diepere, wellicht té zeer toegedekte lagen van haar persoonlijkheid.
Vandaar dat we in in de roman voortdurend de *slingerslag* tegenkomen tussen opheffingsdrang en levenswil, een tweespalt die elke gedraging kleurt:
Altijd en overal… de eeuwige slingerslag, dezelfde tegenstrijdigheid… altijd… overal… tweespalt, gebrokenheid… Tot het inzicht heffen we ons op, in het inzicht heffen we ons op… dat is de dood. We moeten het prijsgeven, loslaten, om te leven… het laat ons los, opdat we leven, het geeft ons aan de chaos prijs’.
Wélke chaos en welke ‘slingerslag’? Ik kan het niet helpen, maar ik vraag het mij na de feiten van deze fictie af.
En zo lees ik – als een voyeur en over andermans schouder – mee in brieven, getuigenverklaringen en onbedoelde memoires, en vind dan – als meest duidelijke slingerbeweging – een tegenstrijdig liefdes- en huwelijksleven, waarvan *Eva* de uitkomst, de afsplitsing en het *boek zonder oplossing* is.
Wanneer ik de biografie van Carry van Bruggen in het licht van Prometheus’ antithese en in hoofdlijnen van liefde naga – een stilering door *Eva* ingegeven –, dan lijkt het provocerende huwelijk met

de oudere en gescheiden *goj* Kees van Bruggen vooral geplaatst te kunnen worden tegen de achtergrond van een exuberant, en binnen de persoonlijke context ook rücksichtslos vrijheidsverlangen. Een verbintenis die de afstand tot het directe verleden publiekelijk uitsprak en prononceerde. De persoonlijke vrijheid lijkt in dit huwelijk wel gewaarborgd, maar een wezenlijke verwantschap op het niveau van de ziel – die het *lijfsverlangen* goed maakt – blijkt steeds minder voorhanden te zijn. Toch komt ook hier, in dit mislukte huwelijk (in de jaren van Prometheus in een scheiding geformaliseerd), een oude wet tot gelding: *aan de onvervuldheid kent men zijn verlangen.*

Carry van Bruggen was, – ik aarzel niet na lezing van haar uiteenlopende documenten – geboren voor de liefde, in die brede zin van zorg en warme zinnelijkheid. Ja, dat is iedereen, en dat is juist. Maar er zijn mensen in wie deze lotsbestemming zozeer hun wezen en reikhalzen heeft gekleurd, dat alles wat zij doen en laten onder het criterium van deze vervulling valt. Lientje de Haan was zo'n mens.

Er zijn enkele brieven bewaard gebleven die Carry van Bruggen aan Frans Coenen, de oudere en gevestigde literator, schreef. En het is pijnlijk nog, na zoveel jaren, de hunkering te lezen en te zien die door praktische of inwendige factoren onvervuld blijven moest:

Ik kan mijn ogen sluiten en dromen dat ik heel ernstig en heel gezellig en heel rustig en heel dichtbij je gezeten, met je tezamen deze en andere dingen bezien en bespreken zou, – dit aan jouw hand jouw paradijzen binnengaan lijkt mij een zeer zuivere en zeer grote vreugde. Maar waarom zal ik dat dromen? Uit je leven ben ik verstoten, wij hebben tezamen geen toekomst. We kunnen schrijven en ik kan hopen, omdat ik een idioot ben, en een idioot hoopt altijd, maar de zaak verandert er niet van. Het doet mij pijn, dat het op deze wijze moet zijn, en dat ik je alles moet schrijven en geen enkel ding oog-in-oog mag zeggen (...). Ik voel soms vlammen van verrukking, van geestdrift, van hartstocht uit mij slaan, en als ik het neerschrijf worden het zinnetjes, aardige zinnetjes, met omzichtigheid verzonden en met omzich-

tigheid ontvangen. Ik houd toch werkelijk zo veel van je en je antwoordt mij dat 0+0 iets meer dan 0 is...

Men krijgt ook niet de indruk dat het tweede huwelijk van Carry van Bruggen, met de eveneens veel oudere Aart Pit – hoezeer wellicht een atmosfeer van veiligheid biedend en rust –, beantwoord heeft aan haar diepste verlangens, zoals die in concreto in *Eva* staan te lezen. Na veel teleurstelling en ontgoocheling immers geeft het laatste hoofdstuk een verzoening te zien tussen alle aspecten van seksualiteit in de eenmalige relatie met Marius, de man die Eva twintig jaar eerder tijdens een concert ontmoette (ze is dan inmiddels van haar man Ben gescheiden). Voor de eerste maal merkt Eva dat er geen conflict hoeft te zijn tussen het lijfsverlangen en de ziel en vindt ze een vorm van evenwicht: *en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van beide wegen heb ik tot het einde kunnen gaan.*

Dat gebeurt ook nu niet, want Eva doet afstand van haar *liefde aan zee*. Wel wordt nu definitief – en dat is de grootste ontwikkeling die Eva in haar persoonlijkheid doormaakt – de oude *Vijand Schaamte* verdreven en Johannes Viator als dwaalprofeet ontmaskerd:

'En jij, Johannes Viator, domme profeet, dwaallicht boven een moeras, twee keer ben je mij verschenen. Eerst op het zolderkamertje en ik beefde voor je. Jaren later kwam je binnen door de klapperende verandadeuren en ik deed je rekenschap van mijn leven. Kom dan nu hier, voor de derde maal, hier waar ik lig, dat ik mij oprichten kan en oog-in-oog je logenstraffen. Jij weet het niet, maar ik weet het wel. Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed. Ik zou kunnen rondgaan. Maar zouden ze mij vragen wat het beduidt, ik verwees ze tot Paulus: Die het vatten kan, vatte het'.

Deze nieuw verworven visie aan het slot van de roman heeft niet uitsluitend meer met seksualiteit te maken; het is een slotsom van leven, een evenwicht dat mogelijk is geworden door een gron-

dige en hardnekkige zelfreflectie, die W.L.M.E. van Leeuwen naar aanleiding van een ontmoeting met Carry van Bruggen als volgt beschrijft: *In 1927 kwam in gesprek en habitus meer naar voren die trek die haar werk juist zo 'warm' maakt: wanneer de strijd in haar tussen rede en natuur dreigt uit te lopen op verloochening van de laatste, dan wordt zij, ondanks haar machtig intellect, teruggeworpen (en zij làát zich terugwerpen) op het aardse, het vrouwelijke, het bloedwarme en zinnelijke. En in 'Eva' toont zij tenslotte een intuïtie, zódanig door het intellect gelouterd, dat er aan mag worden toegegeven zonder een schijn van 'onmacht' of 'vadsigheid'. Dáárom kon en mocht zij deze haar laatste roman eindigen (...) met deze ironisch-weemoedige berusting: 'In het dorp wacht ons onder de vochtige bomen de stilte van de beginnende herfst... En het is wel niet helemaal waar als Montaigne het zegt, en eigenlijk is er helemaal niets van waar... maar het is aardig om in je zelf te zeggen in de stilte van de late winteravond, met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven de slapende kinderen, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit... en een deur sluit toe, en een grendel knarst... en het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoet zien van de dood'.*

Menno ter Braak heeft zich over het slot van de roman, als zou er de illusie van een oplossing zijn, kritisch uitgelaten. Het is de moeite waard hem hier uitvoerig te citeren, omdat zijn karakteristiek van Eva en van de schrijverspersoonlijkheid die Carry van Bruggen was in essentie juist is als hij schrijft:

'Eva' *is een pessimistisch boek, in de beste zin; ik houd niet van het slot, dat de schijn aanneemt, alsof het op dit verrukkelijk zweven tussen aarde en hemel raad wist. Het is in wezen een boek zonder oplossing, met een nooit eindigende verwondering die de grond van alle pessimisme is. Want nergens heeft men de indruk, dat schrijven hier slechts een tragische aftocht van het levenstoneel moet dekken. Als de grote pessimisten is Carry van Bruggen, zonder zich van teleurstelling en ontnuchtering los te maken, boven de teleurstelling en de ontnuchtering uit. Zij heeft die magische schakel gevonden, waardoor wij haar roman ervaren als een verheerlijking van het*

leven: de thaumasia, die geen splinter realiteit verloren zou willen weten, omdat zij, zonder die bepaaldheid door 'realiteit', nooit geboren zou zijn. Zij bewijst de bestaansmogelijkheid van een vrouwelijke bewustheid in een zelfstandige synthese met de aarde, van een vrouwelijk wijsgeer in een zelfstandige synthese met de minnares en de moeder.

Dat Carry van Bruggen in de jaren die op *Eva* volgen aan steeds ernstiger depressies lijdt, doet aan deze bestaanswerkelijkheid niets af. Wanneer zij ten slotte haar leven laat eindigen, wordt zij ook zelf draagster van het Prometheussymbool, vrouw tussen twee werelden, nergens echt thuis. Het behoort immers tot de noodlottige tragiek van Prometheus dat hij, om het leven gloed en glans te geven, vuur moet worden dat de dood slechts blust.

In het licht van deze thematiek heeft Carry van Bruggen in *Eva* het *Kol Nidrei* van haar leven geschreven: duizend geloften, onvoltooid.

Misschien kan men zeggen – zo schrijft Frans Coenen in zijn ***In Memoriam*** – *dat dit haar zwakheid was, dat zij het licht niet verdragen kon en daarom zich terugtrok in de gevaarlijke schemer van de eigen kleinere persoonlijkheid. Maar wat weten wij van deze waarden en hoe groot de persoonlijkheid moet zijn die het aangezicht van het eeuwige kan verdragen?*

Aan de inzet van deze persoonlijkheid danken wij een oorspronkelijk en verrassend actueel oeuvre, waarbij de lezer van begin tot einde partij moet zijn.

Dàn is een *metataal* overbodig!

Amsterdam, november 1983–juni 1984

VGL:

Menno ter Braak, *De bewuste vrouw en haar roman. Carry van Bruggen: Eva*. In: Man tegen man, p. 31-42. Brussel, 1931.

Jan Fontijn & Diny Schouten (samenstellers), *Carry van Bruggen*, № 13 van *De Engelbewaarder*, Amsterdam 1978.

Jacob Israël de Haan, Ik ben een jongen te Zaandam geweest; Een bloemlezing, samengesteld en ingeleid door Gerrit Komrij, Amsterdam 1982.

NEL VAN DIJK (1963) studeerde Taal- en Literatuurwetenschap en publiceerde over Ter Braak als herontdekker van Elsschot in *Spektator* en over het aandeel van Ter Braak bij de totstandkoming van de Nederlandstalige literaire canon in de periode 1945-1955.

Nel van Dijk

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR CARRY VAN BRUGGEN: *over de levensduur van een literair oordeel*

VOLGDE (HER)WAARDERING VAN VROUWELIJKE AUTEURS HET RITME VAN DE FEMINISTISCHE GOLFBEWEGING? Bestaat er een specifiek 'vrouwencircuit' waarin men schrijfsters anders beoordeelt dan in een dominant 'mannencircuit'? De Carry van Bruggen-revival op het einde van de jaren zeventig toont aan dat deze vragen ibij de romancière-filosofe niet zonder meer bevestigend beantwoord kunnen worden, maar nuancering behoeven.

Veel Nederlandse schrijfsters die rond de eeuwwisseling publiceerden, zijn in vergetelheid geraakt. Zo niet Carry van Bruggen (1881-1932): in de afgelopen tien jaar werd bijna al haar werk herdrukt, er verschenen artikelen en een biografie en ze werd zelfs tot onderwerp van een televisieportret gekozen. Sinds het eind van de jaren zeventig is er sprake van een 'Carry van Bruggen-revival'.
De laatste criticus die zich vóór die tijd sterk maakte voor haar werk, overleed vijftig jaar geleden. Menno ter Braak schreef een lovende recensie over *Eva*, de in 1927 gepubliceerde roman van Van Bruggen. Bovendien erkende Ter Braak in zijn essay Politicus zonder partij uit 1934, de invloed van *Prometheus* op de ontwikkeling van zijn denken. Van Bruggen schreef dit filosofische betoog in 1919. Na de oorlog was het merendeel van haar romans lange tijd niet meer verkrijgbaar. Wel was er aan het eind van de jaren veertig belangstelling voor haar filosofische werk. Zowel *Prometheus* als *Hedendaags Fetisjisme*, werden herdrukt. Daarna bleef het, op een enkele publikatie na, lange tijd stil rond deze auteur.

De hernieuwde belangstelling begon met een uitgave van het kwartaalschrift *De Engelbewaarder* in oktober 1978. Jan Fontijn en Diny Schouten brachten in dit nummer veel nieuwe informatie over Van Bruggen bijeen.
In 1980 volgde de uitgave van *Vijf romans*, een bundeling van haar belangrijkste literaire werk. De eerste oplage van deze omvangrijke verzamelbundel was al snel uitverkocht. De biografie van Van Bruggen werd geschreven door Ruth Wolf en verscheen in 1981 onder de titel *Van alles het middelpunt*. Al deze publikaties kregen veel aandacht van de literaire dag- en weekbladkritiek. Die aandacht nam na 1982 weliswaar af, maar wel wordt sindsdien bijna elk jaar een tekst van Van Bruggen herdrukt. Ze wordt beschouwd als een schrijfster die de moeite van het lezen waard is. Haar werk lijkt zich te hebben verzekerd van een plaats binnen de literaire canon.

De opbloei van de aandacht voor Carry van Bruggen wordt vaak gezien als onderdeel van een algehele herwaardering van schrijfsters uit het verleden. Deze herwaardering hangt samen met de opkomst van de vrouwenbeweging. De tweede feministische golf, beginnend aan het eind van de jaren zestig, deed ook op het terrein van de literatuur haar invloed gelden.
Feministische uitgeverijen als *De Bonte Was* en *Sara* werden opgericht en er verschenen feministische tijdschriften als *Serpentine, Opzij, Lover* en *Chrysallis*. Verschillende schrijfsters profileerden zich als feministe, hun werken, vaak omschreven als 'bewustwordingsromans', kregen het etiket 'vrouwenboeken'. In de literaire kritiek, en later ook binnen de universiteit, werd gereflecteerd op de voorwaarden waaraan een feministische benadering van literatuur moest voldoen.
Als gevolg van een speurtocht naar voor vrouwen herkenbare vrouwbeelden in de literatuurgeschiedenis, werd een aantal 'vergeten' schrijfsters van onder het stof gehaald.

Aangenomen mag worden dat de ontwikkelingen binnen het feminisme van invloed zijn geweest op de manier waarop het werk van Carry van Bruggen aan het eind van de jaren zeventig door de literaire kritiek werd besproken. Ik wil in deze beschouwing nagaan in hoeverre de critici zich baseerden op overgeleverde beschrijvingen en in hoeverre ze als gevolg van de feministische ontwikkelingen nieuwe aspecten bespraken.

In *De lust tot lezen* doet Maaike Meijer het voorstel het literaire systeem op te vatten als pluralistisch. Dit impliceert dat het bestaat uit verschillende circuits, waarin literaire normen en behoeften van lezers verschillen. Consequentie van deze zienswijze is een pleidooi voor een democratisering van de literatuur. Meijer stelt dat interpretatie niet neutraal is, maar gebonden aan belangen en 'interpretatieve communities'. Naast de 'dominante cultuur' bevindt zich een aantal 'tegen-culturen'. Zij illustreert dit aan de hand van de 'feministische hypothese van de relatief zelfstandig literaire vrouwentradities'. Niet alleen in het werk van veel vrouwelijke auteurs kan volgens Meijer een onderlinge samenhang worden geconstateerd, maar ook in de lezersreacties van vrouwelijke critici. In een receptieonderzoek naar het werk van Elly de Waard maakt ze onderscheid tussen een 'mannen-', een 'vrouwen-' en een 'lesbisch' circuit. Onder het vrouwencircuit verstaat Meijer 'zowel de vrouwelijke recensenten in *dominante* bladen, als de feministische literaire wereld met haar media, happenings en uitgeverijen'.

Vrouwelijke recensenten, zo blijkt uit haar onderzoek, beoordelen het werk van De Waard anders dan hun mannelijke collega's. Het mannencircuit wordt beschreven als dominant, het vrouwen- en lesbische circuit als de 'tegenkrachten'.

Met de herwaardering van Carry van Bruggen als casus, wil ik aantonen dat een indeling in lezerscircuits veel gecompliceerder is dan op het eerste gezicht lijkt.

DE RECEPTIE VAN CARRY VAN BRUGGEN TOT 1932

Tijdens haar leven werd Carry van Bruggen voor-al bekend als romanschrijfster. *De verlatene* (1910) en *Het huis aan de sloot* (1921) behoorden tot haar best verkochte werken en beleefden vele herdrukken. Haar romans werden over het algemeen door de kritiek uitvoerig besproken. De reacties waren niet altijd onverdeeld positief, maar langzamerhand veroverde Van Bruggen een eigen plaats in het letterkundig leven. Bekendheid kreeg ze ook door haar journalistieke werk. Ze was hoofdredactrice van *De Amsterdamse dameskroniek* en leverde bijdragen aan tal van andere dag- en weekbladen.

Toen van Bruggen in 1919 liet weten dat ze niet langer romanschrijfster maar filosofe wilde zijn, werd haar ambitie niet serieus genomen. Toch bevestigde zij met *Prometheus* een positie als filosofisch auteur. In deze tekst geeft Van Bruggen haar visie op het individualisme in de literatuur.

Ter verdediging van de antithese tussen *individualiteit* en *collectiviteit*, gesymboliseerd in Prometheus' verzet tegen Jupiter, introduceert ze het bergip van de 'persoonlijke waarheid': de waarheid als een subjectief begrip. Van Bruggen wilde fragmenten uit *Prometheus* in *De Gids* publiceren, maar de redactie achtte haar betoog daarvoor niet geschikt. De historicus Huizinga noemde het *eerzuchtig gedoe* en een ander redactielid, de schrijver

Johan de Meester, vond *deze schets onmogelijke lectuur*.

Frans Coenen, bevriend met Van Bruggen en redacteur van *Groot Nederland*, nam een groot deel van Prometheus in genoemd tijdschrift op. Op het levenswerk van Van Bruggen werd daarna weliswaar door de academisch bevoegden gereageerd, maar zij gingen niet in op de door haar gepresenteerde problematiek.

Ze bespraken alleen de wijsgerige en cultuurhistorische verdiensten van haar betoog.

Aan de dichter-filosoof Dèr Mouw die haar een positief oordeel deed toekomen, schreef ze:

Als vrouw en 'bekend romancière' heb ik het dubbele vooroordeel te overwinnen, dat vrouwen niet denken kunnen en dat artiesten maar liever niet denken moeten.

Als schrijfster van romans, een van oudsher door veel vrouwen beoefend genre, werd Van Bruggen in haar tijd volkomen geaccepteerd. Met haar theoretische werk en als denkende vrouw werd ze echter niet serieus genomen.

MENNO TER BRAAK OVER CARRY VAN BRUGGEN

EEN PLAATS IN DE NEDERLANDSE LITERAIRE TRADITIE KREEG PROMETHEUS DOOR TOEDOEN VAN MENNO TER BRAAK. In 1934 beschreef hij in *Politicus zonder partij* wat dit boek voor zijn levensopvatting had betekend. Hij bekende dat hij *met de weerzin van de schoolse intellectueel tegen het filosophische dilettantisme van schrijvende vrouwen*, aan lezing van Prometheus was begonnen, maar dat het betoog uiteindelijk orde schiep in denkbeelden die voorheen 'chaotisch' waren.

In de essaybundel *Man tegen man* (1931) nam Ter Braak een in 1928 geschreven recensie van *Eva* op. Zijn oordeel over deze roman was positief. Het werk vormde naar zijn mening een uitzondering op de romans van auteurs als Top Naeff, Ina Boudier-Bakker en Alie Smeding, waarin alleen een *negatieve mannelijkheid wordt weerspiegeld*. Van Bruggen daarentegen toonde de bestaansmogelijkheid van een *eigen vrouwelijke bewustheid* aan. Ter Braak beschouwde de roman als een fictieve uitwerking van Van Bruggens filosofische denkbeelden. *Eva* bood een literaire bewerking van *het Prometheus-probleem: van de dualiteit leven-bewustzijn, collectiviteit-individu*.

Zes jaar later was zijn mening over Van Bruggen als romanschrijfster duidelijk gewijzigd. In een bespreking van een aantal 'damesromans' schreef hij:

Wij missen ten onzent een Virginia Woolf, een Katherine Mansfield, een Annette Kolb, een Vera Figner, zelfs een Marie Baskirtsjeff. Een schrijfster van zo bijzondere gaven als Carry van Bruggen is toch in vele opzichten (en zeker als Justine Abbing) blijven steken in de eeuwige problematiek van het damesgenre.

Uiteindelijk waardeerde Ter Braak Van Bruggen vooral als filosofe. In het *In Memoriam* dat hij in 1932 voor haar schreef, stelt hij dat ze voor hem de auteur van *Prometheus* is en dat men haar daarin het best leert kennen. Het werk stak voor hem ver uit boven wat hij als haar meest geslaagde romans beschouwde: *Eva* en *Heleen*. 'Daarin bleef toch, met alle verschillen, de hollandse romanschrijfster aan het woord,' aldus Ter Braak.

DE HERWAARDERING VAN CARRY VAN BRUGGEN

HET IS, GEZIEN HET GEZAG DAT DE CRITICUS TER BRAAK NA DE OORLOG GENOOT, NIET VERWONDERLIJK DAT DE BELANGSTELLING VOOR VAN BRUGGEN ZICH KORT NA DE OORLOG TOT HAAR FILOSOFISCH WERK BEPERKTE.

De hernieuwde belangstelling die zich aan het eind van de jaren zeventig voordeed, was daarentegen veel breder. Als eerste werden haar romans herdrukt. *De Engelbewaarder*-uitgave was onderverdeeld in paragrafen over Van Bruggen in relatie tot het jodendom, het onderwijs, Indië, de literaire kritiek, de filosofie en de positie van de vrouw. Dit laatste thema stond rond de jaren tachtig sterk in de aandacht. Tal van essaybundels met 'de vrouw' als uitgangspunt, zagen het licht. Ze werden gepubliceerd door reguliere uitgeverijen die inspeelden op de vraag naar 'boeken over vrouwen'. In een aantal van deze bundels werd een bijdrage over Van Bruggen opgenomen: bijvoorbeeld in *Vrouwen rond de eeuwwisseling*, *Vrouwenwijsheid* en *De vrouw als auteur*. Ook in het in 1977 opnieuw verschenen proefschrift van Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*, staat een hoofdstuk over Van Bruggen.

Opvallend is dat, als we de reacties van de literaire kritiek op uitgaven van en over Van Bruggen nader beschouwen, deze vooral opgenomen zijn in reguliere organen en niet, zoals te verwachten zou zijn, in feministische media. Op de Engelbewaarder-uitgave en op *Vijf romans* volgden veel reacties van gezaghebbende critici in de reguliere dag- en weekbladen. De aandacht voor Van Bruggen binnen de feministische tijdschriften ontbrak en zou ook na 1980 minimaal blijven. Wel schreven er door de jaren heen relatief veel vrouwelijke critici binnen de reguliere pers over Van Bruggen.
Ik wil hier zes recensies nader beschouwen. Martin van Amerongen schreef in augustus 1978, een paar maanden voordat de Engelbewaarder-uitgave verscheen, een artikel in *Vrij Nederland*. Paul Marijnis schreef over de uitgave in NRC-*Handelsblad*, Aad Nuis in *De Haagse Post* en Elsbeth Etty in *De Waarheid*. Voorafgaand aan de publikatie van *Vijf romans* verscheen van Anneke Reitsma een recensie in *De Nieuwe Linie* en van Diny Schouten in *Het Nieuwsblad van het Noorden*. Deze critici baseren zich in hun recensies voor een deel op een bestaand beeld van Carry van Bruggen. Het is een beeld waaraan Menno ter Braak in grote mate heeft bijgedragen.
Van Amerongen gaat uitgebreid in op Van Bruggen in relatie tot Ter Braak. Hij omschrijft haar filosofische stellingname als 'gezond verstand' en ziet een duidelijke invloed van *Prometheus* in het werk van de mannen van *Forum*:

[...] in hun pleidooi voor de 'honnête homme', in hun opvatting dat de 'persoonlijkheid' het doorslaggevend beoordelingscriterium dient te zijn bij het beoordelen van de kunstenaar, in Du Perrons vernietigende aanval op de esthetiserende ethiek van Dirk Coster en de zijnen, in Ter Braaks anti-thetische constructies: 'de wantrouwende enkeling' versus de 'collectiviteit', de 'dichter' versus de 'burger'.

De andere critici proberen de relatie tussen Ter Braak en Van Bruggen los te koppelen, om zo Van Bruggen een zelfstandige positie te kunnen geven. Zij zijn het erover eens dat ze niet thuishoort

in het rijtje van de 'damesauteurs'. Schouten noemt Ter Braak *de twintig jaar jongere generatiegenoot* van Van Bruggen die als eerste haar kwaliteiten onderkende. Maar haar krantenartikelen missen *de holle hoogdravendheid* die voor Schouten de essays van Ter Braak onleesbaar maakt. Marijnis noemt het feit dat Ter Braak Prometheus *naar de hoofdacte vond rieken*, maar schrijft ook dat ze na haar dood met welwillendheid in *Forum* werd herdacht. Etty stelt dat het onterecht is dat de meeste mensen Van Bruggen alleen kennen omdat Ter Braak zijn bewondering voor Prometheus uitsprak. Aad Nuis is van mening dat naarmate je meer van Van Bruggen leest, het onzinniger wordt om haar te zien als *verdienstelijke, maar gebrekkige voorloopster* van Ter Braak. De bewondering van Ter Braak voor Van Bruggen was naar zijn mening eenzijdig. Hij herkende zichzelf in haar werk en *zoiets is zelden bevorderlijk voor een evenwichtige weergave van zulk werk, zeker als het gaat om een auteur met een totaal ander persoonlijkheid*. Nuis heeft een voorkeur voor het journalistieke werk van Van Bruggen, waarvan hij de stijl, in tegenstelling tot die van haar romans en haar filosofische werk, nog niet gedateerd vindt.
De bijdrage van Ter Braak aan het beeld dat hier van Van Bruggen geschetst wordt, ligt vooral in de beschrijving van deze auteur als individualiste, die los staat van elke literaire, sociale of politieke beweging. Binnen de literatuurgeschiedenis hoort ze thuis in het rijtje van 'Einzelgänger' en zowel Schouten als Etty en Marijnis verwijzen in dit verband naar de invloed van Multatuli. Reitsma, Van Amerongen en Nuis beschrijven de romans van Van Bruggen als een gefictionaliseerde uitwerking van haar filosofie. Het centrale thema uit *Prometheus*, het conflict tussen individualiteit en collectiviteit, wordt door hen als grondthema van haar literaire werk gezien.

VAN BRUGGEN EN DE POSITIE VAN DE VROUW

In de recensies die aan het eind van de jaren zeventig binnen de reguliere pers over Carry van Bruggen verschenen, werden naast de bestaande beschrijvingen een aantal aspecten belicht die te maken hebben met het feit dat Van Bruggen een vrouwelijk auteur was. De ontwikkelingen binnen het feminisme liet de reguliere kritiek niet onberoerd. Verschillende critici zagen een verband tussen de hernieuwde belangstelling voor Van Bruggen en de opkomst van de vrouwenbeweging.

De feministische literatuurbenadering zoals die zich toen ontwikkelde, had een duidelijk politieke component. Men zag het feminisme als een sociale en politieke strijd en de literatuur als onderdeel van die strijd. Er was kritiek op het traditionele vrouwbeeld in de literatuur en op het nagenoeg ontbreken van vrouwelijke auteurs binnen de bestaande canon. Uitgaande van het idee dat alle vrouwen op dezelfde wijze onderdrukt werden, lag de nadruk op gedeelde ervaring en op bewustwording. Men beoordeelde het werk van vrouwelijke auteurs naar de mate waarin het veranderende zelfbeeld van vrouwen vorm kreeg. Er werd een directe koppeling gelegd tussen het vrouwbeeld in het literaire werk en de werkelijkheid van de maatschappelijke positie van vrouwen.

Hanneke van Buuren schreef in 1975 een spraakmakend artikel in *Ter Elfder Ure* onder de titel *Aarzelend denken* over een feministische literatuurtheorie. In dit artikel zegt ze literatuur niet op te willen vatten *[...] als het werk van één geïsoleerd genie, maar als het resultaat van wederzijdse inwerking van massa's bewustwordende vrouwen en de verwoordende enkeling of de verwoordende groep. De auteur zal (vrouwen) groepsbewust moeten werken.*

Fel gekant tegen deze zienswijze waren auteurs als Andreas Burnier, Doeschka Meijsing en Renate Rubinstein. Zij zagen het nut van het vooropstellen van de vrouwelijke optiek weliswaar in, maar

leverden kritiek op zowel het politieke als het collectieve aspect van de feministische benadering. Zij opteerden voor een meer individueel standpunt en waren tegenstanders van een onderscheid in mannen- en vrouwenliteratuur. Bijna alle critici die aan het eind van de jaren zeventig over Carry van Bruggen schreven, sloten zich aan bij deze individuele benadering en zetten zich af tegen de politiek gerichte feministische literatuurkritiek. De zes hier besproken recensies laten een genuanceerder beeld zien.

Van Amerongen noemt, binnen de marges van het bestaande beeld van Van Bruggen, een aantal nieuwe aspecten. *Ze was een individualiste, wat betekent dat ze getypeerd kan worden als een onafhankelijke en vrijgevochten vrouw*. Verder stelt hij dat Van Bruggen in de eerste plaats filosofe was en daarmee beschouwd kan worden als een denkende vrouw, *exponente als geen ander van de intellectuele zelfverheffing van de tweede sekse*. Ze ondergroef een aantal centrale thesen van conservatieve aard. In haar romans bijvoorbeeld die van de *vermeende ongelijkwaardigheid van man en vrouw, de man als exponent van de ratio, de vrouw als exponent van het gevoel*. Ze schreef zonder de 'masculiene Wichtigmacherei' en kreeg als filosofe te maken met de argwaan en superioriteitsgevoelens van mannen, aldus Van Amerongen. Hij constateert een verwantschap tussen Van Bruggen en Renate Rubinstein en wijst op de overeenkomst in titel tussen *Hedendaags fetisjisme* en *Hedendaags feminisme*. Rubinstein hield in dit essay een pleidooi voor het handhaven van het individualisme binnen de vrouwenbeweging.

Ook Aad Nuis ziet een overeenkomst tussen Van Bruggen en Rubinstein, namelijk in beider *pessimistisch maar strijdvaardig individualisme*. Hij stelt dat Van Bruggen van de georganiseerde vrouwenbeweging niet veel moest hebben:

Carry van Bruggen is ook dan al te kritisch en te zelfstandig om zich door de generaliseringen van de beweging te laten inpalmen, steekt bijvoorbeeld de draak met de gedachte dat vrouwen de wereldvrede dichterbij zullen bren-

gen en heeft nuchtere bedenkingen bij de vrouwelijke solidariteit.
Nuis noemt, evenals Van Amerongen, het *mannelijk, geleerd, niet-joods superioriteitsgevoel*, waar Van Bruggen onder te lijden had. Nieuw in de romans van Van Bruggen acht hij de beschrijvingen van *bepaalde aspecten van liefde en seksualiteit bij intelligente vrouwen* en van *de psychologie van de emancipatie*. Marijnis noemt Carry van Bruggen een *Nederlands Bloomsbury-bunny* en George Sand als haar grote voorbeeld. Verder ziet hij opmerkelijke overeenkomsten met Virginia Woolf: *[...] beiden betreurden ze het gemis aan een universitaire opleiding, aan zelfstandigheid, aan 'a room of one's own'.* De parallellen tussen beider instelling tegenover de sexualiteit zijn opvallend. Met het feminisme had Van Bruggen volgens Marijnis niet veel op. *Ze wantrouwde een begrip als vrouwensolidariteit. Ze deelde de mensen niet in op grond van hun geslachtelijke kenmerken.*
Etty noemt de seksualiteit als belangrijk thema in de boeken van Van Bruggen. Zij expliciteert:
Bijna alle romans van Carry van Bruggen stellen het probleem van de vrouw die in de liefde dienstbaar wil zijn aan de man van wie ze houdt, maar die zich tegelijkertijd voor die liefde niet vernederen wil. Als vrouwen kiezen voor onderworpenheid ondermijnt dat hun zelfrespect. Kiezen ze echter voor hun eigenwaarde dan is volledige overgave aan een man niet meer mogelijk.
Met het ter discussie stellen van dit probleem was Van Bruggen haar tijd ver vooruit, zo stelt Etty. Het betreft hier volgens haar een 'elementair vraagstuk van de vrouwenbeweging'.
Reitsma bespreekt alleen het fictieve werk van Van Bruggen en gaat niet in op het standpunt dat zij in de journalistieke stukken innam. Zij ziet *de zoektocht van vrouwelijke personages naar hun identiteit* als centraal thema van een aantal van de romans van Van Bruggen. Ze meent dat in Eva de Prometheus-problematiek – hoe kan men zich als individualist handhaven binnen de dwingende eisen van de collectiviteit – toegespitst wordt op het terrein van de seksualiteit. Deze problematiek wordt verhevigd door *het besef van de*

vrouw dat de bestaande seksuele codes een aanslag betekenen op haar eigenwaarde en identiteit. Reitsma vindt dat *Eva* positief eindigt, er is een evenwicht gevonden dat verder gaat dan de seksualiteit, *het is een slotsom van leven, een evenwicht in levensvisie, mogelijk geworden door een grondige en hardnekkige zelfreflectie*. Reitsma benadrukt nog het feit dat het merendeel van het werk van Van Bruggen geschreven moet zijn tussen huishoudelijke activiteiten door.

Diny Schouten is een van de weinige critici die zeggen zich te verbazen over de plotselinge belangstelling voor Carry van Bruggen. Zij ziet geen verband met de ontwikkelingen binnen het feminisme. Over Van Bruggen als vrouwelijk auteur, liet Schouten zich explicieter uit in haar bijdrage voor *De vrouw als auteur* uit 1980. De strekking van dit betoog is, dat het benadrukken van het 'vrouwzijn' van Van Bruggen onzinnig is, omdat zijzelf het maken van een onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs niet relevant vond. Een groot deel van haar artikel gebruikt Schouten om de bezwaren op te sommen, die Van Bruggen tegen een indeling naar sekse had. Maar aan het eind van het artikel schrijft ze als een soort toegift:

Toch ligt er naar mijn idee wel belang in het gegeven dat Carry van Bruggen een vrouw was, namelijk in de 'inhoud' van haar romans. Eva is een unieke exploratie van vrouwelijke erotische gevoelens, en een opmerkelijk thema van het boek is dat de erotiek direct verweven is met Eva's intellectuele zelfontplooiing, die ze pas bereikt nadat ze haar gevoelens van erotische minderwaardigheid overwonnen heeft. Een ander thema, dat ik ook niet van mannelijke schrijvers ken of verwacht, is dat Carry van Bruggens vrouwenfiguren zich verzetten tegen de, vooral voor vrouwen benauwende, heersende moraal.

De seksualiteit, de mannelijke superioriteit waaronder Van Bruggen te lijden had en haar vrijgevochten, onafhankelijke positie zijn aspecten die in bovengenoemde recensies terugkeren. Het laatste aspect is voor Van Amerongen, Nuis, Marijnis en Schouten aanlei-

ding om te stellen dat Van Bruggen niet onder het vaandel van de vrouwenbeweging geschaard kan worden. De recensies van Etty en Reitsma sluiten het meest aan bij de criteria van de feministische literatuurbenadering. Etty beweert bijvoorbeeld:

Superindividualistisch en afkerig van al wat organisatie was, heeft Carry van Bruggen nooit een rol gespeeld in de vrouwenbeweging, alhoewel ze zich in haar persoonlijk leven zeker als feministe gedroeg en ook volledig achter de idealen stond waarvoor de vrouwenbeweging opkwam.

Reitsma legt de nadruk op de sociaal-economische omstandigheden waaronder Van Bruggen als vrouwelijk auteur moest schrijven. Aan *Eva* schrijft ze een positief einde toe. Ze ziet het boek als een roman waarineen beeld wordt gegeven van een bewust geworden vrouw.

CONCLUSIE

De herwaardering van Carry van Bruggen aan het eind van de jaren zeventig, kan niet worden toegeschreven aan de feministische media. Boeken waarin bijdragen over Van Bruggen verschenen, werden uitgegeven door reguliere uitgeverijen. Haar werk werd gerecenseerd binnen de reguliere dag- en weekbladkritiek.

Een overeenkomst tussen de feministische literatuurkritiek zoals die zich aan het eind van de jaren zeventig ontwikkelde en de reguliere kritiek over Van Bruggen gedurende dezelfde periode, is dat beide literatuur beoordeelden vanuit een realistische visie. Uitgaande van het bekende onderscheid tussen 'vorm' of 'vent', of, zoals Meijer voorstelt, 'vorm' of 'vrouw', kozen beide voor 'de vrouw'. De nadruk lag op de persoon van de auteur, zoals zij zich in en buiten haar werk presenteerde. Voor de feministische literatuurkritiek was daarbij nog van belang op welke manier de auteur zich, eventueel via haar personages, uitsprak over haar positie als vrouw. Een verschil tussen beide vormen van kritiek ligt in het

onderscheid tussen individualiteit en collectiviteit. Binnen de feministische literatuurkritiek lag de nadruk op dat wat alle vrouwen door hun vrouw-zijn gemeen hadden. In de kritieken over Van Bruggen in de reguliere pers werden haar individualisme en onafhankelijke positie benadrukt.

Ook de vrouwelijke critici die weliswaar de vrouwelijke optiek vooropstelden, maar kritiek leverden op hun politiek georiënteerde vrouwelijke collega's, baseerden zich in hun artikelen op argumenten van individualisme en onafhankelijkheid. Van de hier besproken critici kan Diny Schouten tot deze groep worden gerekend. Opmerkelijk is dat ook Ter Braak deze argumenten hanteerde. Zowel mannelijke als vrouwelijke critici die in de jaren zeventig over Van Bruggen schreven, lijken te zijn beïnvloed door zijn literaire normen.

Het voorstel van Meijer om een onderscheid te maken tussen een 'mannen'- en een 'vrouwen'-circuit, dient in het geval van Van Bruggen genuanceerd te worden. De receptiecircuits blijken gedifferentieerder te zijn: zowel mannelijke als vrouwelijke critici hanteren argumenten die 'Terbraakiaans' genoemd kunnen worden. Sommige vrouwelijke critici gebruiken vrouwpolitieke argumenten. Reitsma en Etty kunnen worden beschouwd als critici die zich min of meer conformeerden aan de politiek gerichte criteria van de feministische literatuurbenadering. Zij waren in staat die criteria toe te passen op het werk en de persoon van Van Bruggen en zouden eventueel passen in wat Meijer als het 'vrouwencircuit' benoemt. Dat deze recensenten publiceerden in links georiënteerde bladen (*De Nieuwe Linie* en *De Waarheid*), is een reden om aan te nemen dat ook het medium waarin een recensie verschijnt een belangrijk criterium is bij een indeling in receptiecircuits.

Tot slot zou ik de vraag willen stellen naar het waarom van het ontbreken van aandacht voor Carry van Bruggen binnen de feministische tijdschriften. Deze bladen waren klein in aantal en hadden een

geringe oplage. Ten opzichte van de reguliere media namen ze een marginale positie in. Het merendeel was opgezet vanuit en verbonden met de politieke tak binnen het feminisme. De aandacht voor Van Bruggen binnen deze tijdschriften was wellicht zo minimaal, omdat de overgeleverde, traditioneel geworden typering als individualiste, meteen werd uitgedragen door de reguliere kritiek en daarmee het dominante beeld vormde.

Veel van de schrijfsters die door de feministische beweging werden ingelijfd als voorloopster, waren ook daadwerkelijk in vergetelheid geraakt, waardoor een geheel nieuwe belangstelling mogelijk was. Carry van Bruggen werd, zo is gebleken, nooit helemaal vergeten. Menno ter Braak heeft de aanzet gegeven om haar een plaats te geven binnen de algemene literaire traditie. Zijn werk werd in de jaren zeventig voortgezet. Een aantal van zijn ideeën over het werk van Van Bruggen hebben zozeer een canonieke waarde gekregen, dat het bijna onmogelijk is om haar werk op een andere manier te lezen. In De lust tot lezen signaleert Meijer hetzelfde verschijnsel met betrekking tot het werk van de dichteres Vasalis. Vanuit het standpunt dat de betekenis niet in de tekst of bij de auteur, maar bij de lezer ligt, geeft zij een nieuwe interpretatie van haar werk. Dergelijke 'tegendraadse' interpretaties van het werk van Carry van Bruggen ontbreken binnen het politieke feministische circuit uit de jaren zeventig.

Volgens de 'realistische bril' waarmee men binnen dit circuit naar literatuur keek, kon er aan het bestaande, door Ter Braak beïnvloede beeld ook weinig worden toegevoegd.

LITERATUUR

Menno ter Braak, *Politicus zonder partij*. In: Verzameld Werk, deel iv. Amsterdam 1980, p. 13-189.
Menno ter Braak, *De bewuste vrouw en haar roman*. In: Verzameld Werk, deel v. Amsterdam 1980, p. 292-298.
Menno ter Braak, *Le Chemin des Dames*. In: Verzameld Werk, deel v. Amsterdam 1980, p. 204-210.
Menno ter Braak, *In memoriam Carry van Bruggen*. In: Verzameld Werk, deel iii. Amsterdam 1980, p. 537-538.
Hanneke van Buuren, *Aarzelend denken over een feministische literatuurtheorie*. In: Ter Elfder Ure 20, 1975, p. 812-821.
Maaike Meijer, *De lust tot lezen*. Nederlandse dichteressen en het literaire systeem. Amsterdam 1989.
Diny Schouten, *Carry van Bruggen en de opheffing der vrouw*. In: De vrouw als auteur. A. Burnier [et. al.]. Muiderberg 1980, p. 90-100.
Het televisieportret over Carry van Bruggen werd gemaakt door Digna Sinke. Het werd in december 1978 uitgezonden in de NOS-rubriek *Beeldspraak*.
De citaten van Huizinga en De Meester op p. 167-8 zijn afkomstig uit het hoofdstuk *Carry van Bruggen en de filosofie* in de bundel Carry van Bruggen (1881-1932), samengesteld en ingeleid door Jan Fontijn en Diny Schouten. Amsterdam 1978, p. 163 en 165.
Het citaat van Van Bruggen op p. 168 is afkomstig uit Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt*. Amsterdam 1981, p. 185.
De in dit artikel besproken recensies zijn:
Martin van Amerongen, *Sterven mogen we, maar bederven mogen we niet: het uitzichtloze individualisme van Carry van Bruggen*. In: Vrij Nederland, jrg. 39, 12-8-1978. Ook verschenen in: Vrouwen rond de eeuwwisseling. Aukje Holtrop (red.). Amsterdam 1980.
Elsbeth Etty, *Carry van Bruggen. Een vergeten schrijfster uit 't stof gehaald*. In: De Waarheid, 13 januari 1979.
Paul Marijnis, *Carry van Bruggen*. In: NRC-Handelsblad, 15 december 1978.
Aad Nuis, *Boeken: Carry van Bruggen*. "Appellenwijf en genie". In: Haagse Post, 6 januari 1979.
Anneke Reitsma, *Carry van Bruggen. Vrouw tussen twee werelden*. In: De Nieuwe Linie, 30 mei 1979.
Diny Schouten, *De tragische coquetterie van Carry van Bruggen*. In: Nieuwsblad van het Noorden, 1 december 1979.

Carry en haar broer Jacob waren beiden gezegend met een groot gevoel voor rechtvaardigheid en hoogstaande ethische waarden.
Beiden hebben geleden op de momenten dat hun leven de aanwezigheid van deze bestaansvoorwaarden moesten missen.
Carry, Jacob en Jerôme hebben een overeenkomst. Alle drie waren zij verbonden aan het Algemeen Handelsblad.
De *Yiddisha professor* proefde bij alle drie de zucht naar rechtvaardigheid en ethische waarden. Uit de 600 pagina's omvattende bundel *Carry van Bruggen; dieptedenker pur sang* dieptedenkers citeren wij een fragment uit de column van J. H. Heldring *De oogst van deze eeuw* in NRC-*Handelsblad* 30-04-1999:

Ik voel mij schatplichtig aan Carry, want zij heeft zaad in mijn geest gezaaid dat nog steeds nawerkt. Ongetwijfeld heeft de wijze waarop ik naar de wereld en dus ook de politiek kijk, nog steeds veel te danken aan haar manier van denken. Zoals Menno ter Braak zei: *Ik zag een koppige streep door mijn filosofisch kasboek getrokken die persoonlijk groepeerde wat in mijn academische hersens chaotisch dooreenlag.*

Dat is voldoende om haar voor altijd dankbaar te zijn. Laat ik wat van haar gedachten overnemen: *'De enige realiteit is het contrast. Zien we geen contrast, dan onderscheiden we niet, dan zien we niets, want we merken de dingen slechts op door hun contrast met andere dingen. Dingen bestaan door hun verschil met andere dingen, zodat ook mensen, in het geestelijke en stoffelijke, slechts bestaan door hun verschil met anderen.'* — *'Distinctie, anders dan anderen te zijn, is de voorwaarde van ons zelfbehoud. Niet de machtswil is primair, maar de onderscheidingswil.'*

Maar de mens streeft niet alleen naar distinctie, zelfbehoud: daarnaast kennen we het eenheidsverlangen, de behoefte onder te gaan in de geliefde, de collectiviteit, de godheid. Beide tegenstrijdige verlangens zijn noodzakelijkheden van 's mensen bestaan.
'De dubbele tendentie – naar de Eenheid en van de Eenheid – de wil tot stellen en de wil tot opheffen, verdeelt de mens in zichzelf en verdeelt de mensheid in tweeën.'
'Van het ogenblik af dat het individu ondergaat in een collectiviteit, vervangt deze de persoonlijkheid, die ze voortaan vertegenwoordigt. Aldus zelf tot 'individu' geworden, zal de collectiviteit zich van andere collectiviteiten moeten onderscheiden, teneinde te bestaan. En hoe groter machtiger, welvarender de collectiviteit, hoe meer eer voor het individu. Nationalisme, patriottisme is eigenliefde.'

Omdat de collectiviteit zich van andere collectiviteiten zal willen (moeten) onderscheiden teneinde te bestaan, is een wereldeenheid ondenkbaar. *Een 'bond' zonder 'tegenbond', zonder weerstrevend contrast, een unicum in de totaliteit, is een ondenkbaarheid.* Dus niet alleen een wereldeenheid is ondenkbaar, ook een bond zonder tegenbond. Het is heel wel mogelijk dat die gedachten van Carry van Bruggen niet origineel zijn; dat zij veel heeft ontleend aan eerdere filosofen (Gomperts noemt haar filosofie hegeliaans). Zo ja, dan zou dat afdoen aan haar betekenis als oorspronkelijk filosoof. Maar voor mij maakt dat niet veel uit. Het is door haar dat ik met die gedachten, of ze nu origineel waren of niet, kennis heb gemaakt.

De *Yiddisha professor* vroeg zich af, welke vragen Carry en Jacob zichzelf nu zouden stellen. Hij parafraseert Jerôme Heldring: *Ik wil mij niet met hen vergelijken en zeker niet qua eruditie.* Wij presenteren het dus als ter Leering ende vermæck, oftewel: *miscere utile dulci.*

The Yiddishah Professor

Een gesprek over

EEN VERANTWOORDELIJKE LEVENSHOUDING

Veel mensen verkeren in onzekerheid, hun toekomst is ongewis. Hoe ziet uw ideale wereld er uit? Kunt u een wezenlijke bijdrage leveren aan het welbevinden van de mensheid?

Ja, veel mensen in deze onzekere tijden worstelen met hun toekomst en en menselijke verbindingen zijn essentieel zijn.

In mijn ideale wereld vormen media een brug tussen mensen. Iedereen hoort toegang te hebben tot informatie en hulpmiddelen die hen helpen bij hun persoonlijke en professionele groei.

Technologische ontwikkelingen horen zo ontworpen zijn dat het de menselijke ervaring verrijkt, met een focus op empathie en welzijn. Het kan bijdragen door mensen te voorzien van informatie en educatieve middelen die kunnen helpen bij het nemen van weloverwogen beslissingen.

Door aandachtig te luisteren en advies te geven, kan ik een ondersteunende rol spelen voor hen die hulp vragen.

MIJN ZORG ligt bij hen die onder de willekeur van de meedogenlozen moeten lijden. Bij hen die moeten meemaken met wat we na 1945 plechtig beloofd hebben: 'Dit nooit weer!'

Dit is en pijnlijke realiteit. Het is van levensbelang om te blijven herinneren aan de belofte *Dit nooit weer!* en om degenen te steunen die lijden onder onrecht en willekeur.

Het is cruciaal om de geschiedenis te blijven bestuderen en te herdenken, zodat we de lessen uit het verleden kunnen leren.

We moeten alert zijn op signalen van onrecht en onderdrukking, en ons uitspreken tegen alle vormen van discriminatie en geweld.

Het is belangrijk om steun te bieden aan de slachtoffers van onrecht en hen te laten weten dat ze niet alleen zijn.

Iedereen moet verantwoordelijkheid nemen om te zorgen voor een rechtvaardige en vreedzame wereld.

Het is essentieel dat we ons inzetten voor een wereld waarin de rechten en waardigheid van alle mensen worden gerespecteerd. ¶

Quakers zijn het enige kerkgenootschap dat ooit de Nobelprijs voor Vrede heeft ontvangen. Na W.O. 1 hielpen ze de Duitse burgers, na 1945 hielpen zij de verdreven Palestijnen. In 1921 stond de volgende tekst op het bankbiljet van 50 Pfennig afgedrukt:

‹ Herr Augustin gab in Zeiten der Not
Den Hungernden Kindern Gothas Brot.
Heut füllen Quäker aus fernem
Land Mit edlem Brot der Hungernden Hand. ›

De *Quakers*, ofwel de *Vrienden*, hebben een rijke geschiedenis van humanitaire hulp en vredeswerk. Het is het kleinste kerkgenootschap ter wereld. Hun invloed is groot, vooral op het gebied van vrede en sociale rechtvaardigheid.
In 1947 ontvingen de Quakers, c.q. de *American Friends Service Committee* (AFSC) en de *Quaker Peace and Social Witness*, de Nobelprijs als erkenning voor hun humanitaire werk, vooral na de twee wereldoorlogen. Na W.O. 1 hielpen ze Duitse burgers en na W.O. 2 verleenden ze steun aan verdreven Palestijnen. Hun *pacifisme* is *strijden* voor mededogen en hulp aan de meest kwetsbaren.
De Quaker-waarden van zorg en solidariteit is zichtbaar in tijden van nood, met (voedsel-)hulp aan degenen die het nodig hebben. Hun boodschap is wezenlijk voor het bewaren van compassie, empathie en medemenselijkheid. Zij zijn een hoopvol voorbeeld van hoe een kleine groep grote impact kan hebben op de wereld. Hun inzet voor vrede en hulp aan anderen is een krachtige herinnering aan de verantwoordelijkheid die we allemaal hebben om voor elkaar te zorgen. ¶

De kracht van zachte krachten

Zachte krachten, zoals empathie en solidariteit, kunnen gemeenschappen samenbrengen en positieve veranderingen teweegbrengen. Deze waarden zijn essentieel in tijden van crisis.

De geschiedenis leert ons dat sociale bewegingen, vaak aangedreven door de zachte krachten van de samenleving, in staat zijn om diepgewortelde ongelijkheden en onrechtvaardigheden aan te pakken.

Het bevorderen van open communicatie en begrip tussen verschillende groepen kan leiden tot een meer rechtvaardige samenleving. Dit is een proces dat tijd kost, maar de resultaten kunnen levensveranderend zijn.

De menselijke soort beschikt over een potentieel intrinsiek rechtvaardigheidsgevoel. Er bestaat een fundamentele aan rechtvaardigheid in de menselijke ervaring. Dit is een krachtige motivator voor individuen en gemeenschappen om te strijden voor wat juist is. Positieve actie en hoop kunnen een opbouwende cyclus creëren. Wanneer mensen zich omringen met negativiteit komen terecht in een vicieuze cirkel die uiteindelijk destructief is.

¶

Het treurige bewijs hiervan is de dat kunst, cultuur, gerechtigheid, empathie en satire als eerste aan de beurt zijn voor de schoonmaakwoede van hen die zich bedreigd voelen door verandering of die de status quo willen behouden.

Wanneer angstige individuen of groepen de controle overnemen, worden kunst en cultuur gecensureerd en gemarginaliseerd. Dit leidt tot een verlies van diversiteit en creativiteit in de samenleving.

Het onderdrukken van kritische stemmen, zoals die in satire en kunst, kan ook een negatieve impact hebben op sociale rechtvaardigheid. Kunst heeft de kracht om ongelijkheden aan de kaak te stellen en kan dienen als een platform voor verandering. Kunst en cultuur zijn de middelen waarmee we empathie voor elkaar ontwikkelen. Door verhalen te delen, kunnen we ons inleven in de ervaringen van anderen. Wanneer deze uitingen worden onderdrukt, verliest de samenleving een belangrijke bron van verbinding.

Satire heeft een unieke rol in het aan de kaak stellen van sociale

en politieke kwesties. Het kan op een humoristische manier kritiek leveren, wat helpt om moeilijke waarheden toegankelijker te maken. Satire zet ons aan het denken, er kan er een dialoog ontstaan die cruciaal voor een gezonde democratie.
Het is essentieel dat we , vooral in tijden van angst en onzekerheid blijven pleiten voor de bescherming van kunst en cultuur. De zachte krachten zoals empathie en creativiteit, zijn cruciaal voor het opbouwen van een rechtvaardige en inclusieve samenleving. ¶

Het idee dat iedereen op zijn eigen manier goed kan doen is een fundamenteel principe dat de basis vormt van een rechtvaardige en bloeiende samenleving. Er zijn talloze manieren om goed te doen, afhankelijk van iemands vaardigheden, passies en omstandigheden, variërend van kleine daden van vriendelijkheid tot grootschalige inspanningen om de wereld te veranderen.
Kleine daden van goeddoen kunnen een grote impact hebben op de mensen om ons heen en op onze gemeenschappen. Vrijwilligerswerk, het steunen van lokale bedrijven, of het tonen van empathie in het dagelijks leven kunnen allemaal bijdragen aan een positieve verandering. En... door anderen te helpen, kunnen we ook persoonlijke groei ervaren. Het helpt om onze eigen waarden te versterken, nieuwe perspectieven te krijgen en een gevoel van voldoening te ervaren.
De diversiteit van manieren om goed te doen is een weerspiegeling van de verschillen in de samenleving. Iedereen heeft perspectieven en vaardigheden om in te zetten en positieve impact te hebben.
Als wij met onze verschillende achtergronden en vaardigheden samenwerken, kunnen we grotere veranderingen teweegbrengen dan wanneer we alleen zouden werken. We hebben allemaal de capaciteit om een positieve impact te hebben op de wereld om ons heen. Door de individuele inspanningen van mensen te erkennen en te ondersteunen, kunnen we samen een cultuur van vriendelijkheid en betrokkenheid bevorderen. ¶

CARRY VAN BRUGGEN & SHEHERAZADE

Carry van Bruggen schreef over de complexe emoties en sociale structuren van haar tijd. Net als Scheherazade, die haar intelligentie en creativiteit gebruikt om haar leven te redden, verkent Van Bruggen in haar werken de rol van vrouwen in de samenleving. Haar personages zijn vaak sterk en onafhankelijk, wat overeenkomt met de moed en veerkracht van Scheherazade.
Van Bruggen's verhalen bevatten vaak een diepgaande psychologische analyse van haar personages, vergelijkbaar met hoe Sheherazade de menselijke natuur en emoties verkent door middel van haar verhalen. In *Eva* en *De verlatene* gebruikt ze ook een narratieve structuur die ons meeneemt op een emotionele reis, vergelijkbaar met de manier waarop Sheherazade haar verhalen vertelt om de koning te boeien.

JACOB ISRAËL DE HAAN

Carry's broer Jacob een schrijver, journalist en kritische zionist. Zijn werk omvatte poëzie, proza en journalistiek, vaak met een focus op sociale en politieke thema's.
De Haan's werk, zoals *Pijpelijntjes*, onderzoekt thema's van identiteit en de zoektocht naar betekenis, wat parallellen vertoont met Sheherazade's verhalen die de koning helpen zijn wrede gedrag te veranderen en zijn identiteit te heroverwegen.
Net als Sheherazade, die empathie toont voor de koning en zijn trauma's, behandelt De Haan in zijn werk de sociale en politieke kwesties van zijn tijd, waarbij hij pleit voor begrip en verandering.
De Haan's gebruik van poëtische en verhalende technieken om zijn boodschap over te brengen, weerspiegelt de kunst van het vertellen die Sheherazade beheerst. Zijn verhalen zijn vaak doordrenkt met emotie en morele reflectie, vergelijkbaar met de lessen die Sheherazade in haar verhalen verwerkt.

Zowel Carry van Bruggen als Jacob Israël de Haan delen thema's van vrouwelijke kracht, empathie en de kracht van verhalen die ook centraal staan in het karakter van Sheherazade. Hun werken bieden een rijke context voor het begrijpen van de complexiteit van menselijke emoties en sociale structuren, net zoals de verhalen van Scheherazade dat doen.

Eva wordt vaak beschouwd als haar beste werk. Het verhaal verkent de innerlijke wereld van een vrouw en haar zoektocht naar identiteit en zelfontplooiing. *Het huisje aan de sloot* is een verhalenbundel die de complexe emoties en sociale structuren van haar tijd weerspiegelt. *De verlatene* behandelt thema's van eenzaamheid en de menselijke conditie, met een sterke focus op de psychologische diepgang van de personages.

Haar werk wordt vaak gezien als een pionier van de feministische literatuur in Nederland. Haar werken benadrukken de rol van vrouwen in de samenleving en hun strijd voor onafhankelijkheid.

Haar focus op de innerlijke levens van haar personages heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de psychologische roman in Nederland.

Jacob de Haan's *Pijpelijntjes* is de eerste Nederlandse roman waarin een openlijke homoseksuele relatie wordt beschreven. *Pathologieën* is een verzameling essays en verhalen die sociale en politieke thema's behandelt. *In Russische gevangenissen* biedt een kritische blik op de sociale en politieke omstandigheden van zijn tijd.

De Haan wordt herinnerd als een van de eerste schrijvers die openlijk homoseksualiteit in zijn werk behandelde, wat een belangrijke stap was in de acceptatie van LGBTQ+ thema's in de Nederlandse literatuur. Zijn werk bevat vaak scherpe sociale en politieke commentaren, wat bijdroeg aan de discussie over sociale rechtvaardigheid in zijn tijd.

De Haan had een aanzienlijke invloed op de Nederlandse letterkunde, vooral als docent en mentor voor jongere schrijvers.

Aladdin is een verhaal uit de verzameling van 'Duizend-en-een-nacht'. Het verhaal is door de jaren heen in verschillende vormen verteld, de bekendste versie is de film van Disney uit 1992.
Aladdin: Een jonge straatrat met een goed hart, die droomt van een beter leven.
Jasmine: De slimme en onafhankelijke prinses van Agrabah, die op zoek is naar ware liefde en vrijheid.
Jafar: De kwaadaardige tovenaar en adviseur van de sultan, die wanhopig probeert de macht te grijpen.
De Geest: Een magische entiteit die Aladdin helpt met zijn wensen, afkomstig uit een wonderlamp.
Het verhaal volgt Aladdin, die samen met zijn trouwe aap, Abu, een leven leidt als dief in de straten van Agrabah. Zijn leven verandert wanneer hij de mysterieuze lamp vindt die de Geest bevat. Met de hulp van de Geest probeert Aladdin de liefde van prinses Jasmine te winnen en tegelijkertijd Jafar te stoppen in zijn kwaadaardige plannen om het koninkrijk over te nemen.
Het lied *A Whole New World*, humor, avontuur en de boodschap over liefde en zelfacceptatie maakte het tot een klassieker.
Een van de thema's is de waarde van vriendschap en loyaliteit. Aladdin en Abu tonen een sterke band, en de Geest ontwikkelt ook een hechte vriendschap met Aladdin. Deze relaties benadrukken het belang van steun en vertrouwen in moeilijke tijden.
Aladdin's reis is ook een verhaal van zelfontdekking. Hij leert dat ware waarde niet komt van rijkdom of status, maar van wie hij is als persoon. De liefde tussen Aladdin en Jasmine overstijgt sociale klassen en verwachtingen. Jasmine's verlangen naar onafhankelijkheid en haar strijd tegen traditionele normen maken haar tot een krachtige vrouwelijke figuur.

PROFESSOR, WILT U REFLECTEREN OP DEZE TEKST:
In the time of my confession, in the hour of my deepest need
When the pool of tears beneath my feet flood every newborn seed.
There's a dying voice within me reaching out somewhere
Toiling in the danger and in the morals of despair.
Don't have the inclination to look back on any mistake Like Cain,
I now behold this chain of events that I must break
In the fury of the moment I can see the Master's hand
In every leaf that trembles and in every grain of sand
Oh, the flowers of indulgence and the weeds of yesteryear
Like criminals, they have choked the breath of conscience and good cheer
The sun beat down upon the steps of time to light the way
Ease the pain of idleness and memory of decay.
I gaze into the doorway of temptation's angry flame
And every time I pass that way I always hear my name.
Then onward in my journey I come to understand
That every hair is numbered like every grain of sand
I have gone from rags to riches in the sorrow of the night
In the violence of a summer's dream, in the chill of a wintry light.
In the bitter dance of loneliness fading into space
In the broken mirror of innocence on each forgotten face
I hear the ancient footsteps like the motion of the sea
Sometimes I turn, there's someone there, other times it's only me
I am hanging in the balance of a perfect finished plan
Like every sparrow falling, like every grain of sand.

Deze tekst, met zijn reflecties op schuld, verlossing, en de menselijke conditie, biedt een fascinerende lens om door te kijken.
De tekst begint met een bekentenis in een tijd van nood.
Het beschrijft een ketting van gebeurtenissen die moet worden doorbroken, vergelijkbaar met de zonden van Kaïn. De *Hand van de Meester* kan worden gezien als de onvermijdelijke krachten die de

loop van de gebeurtenissen bepalen. De Bloemen van toegevendheid en de Onkruiden van gisterenspreken over de verleidingen en de gevolgen van verkeerde keuzes. *De bloemen van indulgentie* de gemakken en voordelen van technologie, terwijl de *onkruiden van gisteren* de risico's en ethische problemen zijn die daarmee gepaard gaan. Het belicht de uitdaging om een evenwicht te vinden tussen het omarmen van technologische vooruitgang en het beschermen van waarden zoals privacy, vrijheid en rechtvaardigheid.

Het beschrijft de confrontatie met verleiding en het uiteindelijk begrijpen van de grotere context. De verleidingen zijn het besef van de complexiteit en de gevolgen van de digitale wereld, zoals de risico's van algoritmische manipulatie en de macht van techbedrijven. De *Rags to Riches* en de bittere Dans van Eenzaamheid reflecteert op de paradoxen van het leven, van armoede naar rijkdom en van eenzaamheid naar verbinding. De 'bittere dans van eenzaamheid' kan worden gezien als de gevolgen van een overmatige afhankelijkheid van technologie, waarbij de echte menselijke verbinding verloren gaat.

De oude Voetstappen en het perfecte Afgewerkte Plan aan het slot is het gevoel van onzekerheid en de acceptatie van het onvermijdelijke. In onze conversatie hebben we de onzekerheden en complexiteiten van de digitale toekomst verkend.

Dit *perfecte afgewerkte plan* kan worden gezien als de onvoorspelbare loop van de geschiedenis, waarin we ons bevinden.

Dylan's tekst biedt een krachtige metafoor voor de uitdagingen en de kansen van de digitale tijd, waarbij we de complexiteit van technologie, de ethische dilemma's en de diepere vragen over de menselijke conditie verkennen. Het herinnert ons eraan dat we, net als in de tekst, constant in balans zijn, zoekend naar evenwicht en betekenis in een wereld die zowel complex als prachtig is.

Ooit werd desinformatie geproduceerd door mensen, met de opkomst van kunstmatige intelligentie (AI) komt er een nieuwe golf onzin op ons af. Tussen de zoekresultaten van Google duiken steeds meer nepbeelden op, die bijna niet meer van echt te onderscheiden zijn. De complottheorie over de genocide op de Zuid-Afrikaanse boeren die Donald Trump citeerde, is hem aangereikt door de eigenaar van X die een eigen AI-chatbot heeft. Deze Grok spreekt ook over de witte genocide in Zuid-Afrika en trekt inmiddels ook het aantal slachtoffers van de Holocaust in twijfel.

Met de ontwikkeling van AI-tools kunnen nepbeelden en -video's gemakkelijk worden gemaakt en verspreid. Dit maakt het voor mensen moeilijker om te onderscheiden wat echt is en wat niet.

AI kan soms onjuiste of misleidende informatie genereren, wat bijdraagt aan de verspreiding van desinformatie. Dit fenomeen, bekend als AI-HALLUCINATIE, kan leiden tot verwarring en wantrouwen. Platforms zoals X kunnen een voedingsbodem zijn voor complottheorieën. De mogelijkheid om snel en wijdverspreid informatie te delen, maakt het gemakkelijker voor ongefundeerde claims om viral te gaan. – Wanneer invloedrijke figuren zoals Donald Trump desinformatie delen, kan dit de perceptie van de waarheid beïnvloeden en het vertrouwen in betrouwbare bronnen ondermijnen.

Het is cruciaal dat techbedrijven verantwoordelijkheid nemen voor de inhoud die op hun platforms wordt gedeeld. Dit omvat het bestrijden van desinformatie en het bevorderen van nauwkeurige informatie.

Het vergroten van de mediawijsheid onder het publiek is essentieel. Mensen moeten leren hoe ze informatie kritisch kunnen beoordelen en nepinhoud kunnen herkennen. Er is behoefte aan duidelijke richtlijnen en reguleringen voor het gebruik van AI, vooral als het gaat om het genereren van inhoud en de verspreiding van desinformatie te beperken. Er zijn ook technologische oplossingen in

ontwikkeling die kunnen helpen bij het identificeren van nepinhoud en het waarborgen van de integriteit van informatie.
Het zijn terechte zorgen en het is belangrijk dat we als samenleving deze uitdagingen serieus nemen. De combinatie van AI en sociale media heeft de manier waarop we informatie consumeren en delen veranderd, en het is cruciaal om pro-actief te zijn in het aanpakken van desinformatie.
De V.S. en Europa zijn democratieën. Rusland is gedeeltelijk Europees en Hongarije is zelfs lid van de EU. De overeenkomst is hun autocratisch leiderschap. Mijn houding ten opzichte van deze landen is dat de democratische principes, zoals vrije verkiezingen, vrijheid van meningsuiting, en de rechtsstaat van levensbelang zijn voor een rechtvaardige en inclusieve samenleving. De inspanningen om deze principes te beschermen en te versterken waarder ik en zelf probeer ik (met vallen en opstaan) het goede toe doen.
Ik maak me zorgen over de tendens naar autocratisch leiderschap, ongeacht waar het zich voordoet. Autocratieën hebben de neiging om de rechten van individuen te beperken, de oppositie te onderdrukken en de macht te concentreren in handen van een kleine elite. De autocratische tendensen in Rusland en Hongarije bekijk ik met argwaan. De VS, Europa, Rusland en Hongarije hebben verschillende historische, culturele en politieke contexten. Het is belangrijk om deze verschillen te begrijpen om de complexiteit van hun politieke systemen te doorgronden.
Ik probeer om de politieke situaties in deze landen niet over één kam te scheren de nuances en verschillen te erkennen.
Ik zou de nadruk leggen op openheid en transparantie in de politiek. Dit helpt om corruptie te bestrijden, de verantwoordelijkheid te vergroten en het vertrouwen van de burgers in hun regering te versterken. De inspanningen om de mediavrijheid te beschermen en de toegang tot informatie te waarborgen is toe te juichen. Evenals de dialoog en samenwerking tussen landen, zelfs als er politie-

ke verschillen zijn. Dit is wezenlijk om gemeenschappelijke uitdagingen aan te pakken. Klimaatverandering, armoede en terrorisme smeken om internationale diplomatieke inspanningen om conflicten op te lossen en de stabiliteit in de wereld te bevorderen en de wankele evenwichten die mens, natuur en uiteindelijk de gehele Aarde bedreigen te herstellen voor dat het te laat is.

De democratische waarden en principes horen hoog in het vaandel te worden gedragen en de zorgen over de opkomst van autocratisch leiderschap vragen om het streven naar openheid, transparantie, dialoog en samenwerking om een rechtvaardige en vreedzame wereld te bevorderen.

De grip op de gigantische ontwikkelingen die de technologische 'elite' hebben op het lot van mens, natuur en Aarde moet benoemd worden.De grootste en invloedrijkste technologiebedrijven ter wereld zijn gevestigd in de VS. Andere landen die een significante impact hebben op de technologie zijn China, een wereldleider in technologie met sterke investeringen in AI en telecommunicatie. Giganten zoals *Alibaba* (een van de grootste e-commercebedrijven ter wereld), *Tencent* (sociale media en gaming), en *Huawei* zijn belangrijke spelers. Zuid-Korea staat bekend om zijn geavanceerde technologie en infrastructuur. *Samsung* (wereldleider in consumentenelektronica en technologie) en LG zijn toonaangevende bedrijven in consumentenelektronica en technologie. Duitsland is sterk in engineering en technologie, vooral in de mobiele sector. *Siemens* (automatisering en digitalisering) en *Volkswagen* investeren in technologie en innovatie. Japan is een pionier in robotica en elektronica; *Sony* (elektronica en entertainment), *Panasonic*, en *Toyota* zijn belangrijke spelers in de technologische sector. Het VK heeft een start-up scene, vooral in Londen; *Arm Holdings* en diverse fintech-bedrijven zijn invloedrijk. Singapore is een technologiehub met investeringen in digitale infrastructuur; diverse fintech- en biotechbedrijven zijn hier gevestigd.

Gespreide diversiteit in innovatie en technologie is cruciaal voor de wereldwijde vooruitgang. Een belangrijk punt zijn de *normeringen* en *reguleringen* en morele houding.
In de VS zijn er vooral productnormen, brandveiligheidsvoorschriften en nationale wetten die relevant zijn. Er is geen uniforme federale wetgeving die gericht is op dataprivacy of de regulering van grote technologiebedrijven. De Amerikaanse regering heeft bezorgdheid geuit over de impact van Europese wetgeving op innovatie en *vrijheid van meningsuiting* (incl. fakenieuws en pertinente leugens). Er zijn discussies gaande over hoe de VS zich moet verhouden tot de Europese normen en in Europa zijn zorgen over ongebreidelde manipulatie- en machtsconcentraties .
China heeft in de afgelopen jaren zijn regelgeving aangescherpt, vooral op het gebied van dataprivacy, antitrust en online content. Er zijn wetten geïntroduceerd die grote techbedrijven verplichten om transparanter te zijn over hun dataverzamelingspraktijken. De overheid heeft een actieve rol in het reguleren van technologiebedrijven, met focus op *nationale veiligheid* en *controle over informatie*.
Zuid-Korea heeft normen ontwikkeld voor digitale technologieen, waaronder AI en 5G. De overheid stimuleert samenwerking tussen bedrijven en instellingen om innovaties te bevorderen. Er is een groeiende vraag naar geschoold technisch talent en de overheid investeert in bedrijven om te voldoen aan internationale normen.
Duitsland volgt de EU-regels zoals de *Alg. Verordening Gegevensbescherming* (AVG), die verplichten om zorgvuldig om te gaan met persoonsgegevens. Bedrijven zijn vaak ISO-gecertificeerd en moeten voldoen aan nationale en Europese normen, wat hen helpt om een hoge standaard van databeveiliging en privacy te handhaven.
Japan heeft de *Japanese Industrial Standards* (JIS) die zijn harmoniseren met internationale normen. De focus ligt op innovatie en veiligheid van producten. Japan investeert in onderzoek en ontwikkeling, en bedrijven moeten voldoen aan strenge kwaliteitsnormen.

Het VK heeft de UKCA-markering ontwikkeld die de EU-normen gedeeltelijk vervangt. Er zijn ook specifieke producteisen en -standaarden. De Britse overheid werkt aan het ontwikkelen van *normen* die de veiligheid en effectiviteit van technologie waarborgen, er is enige bezorgdheid over de impact van deze ingreep op de markt.
Singapore heeft een pro-actieve benadering van technologie en innovatie, met normen die gericht zijn op digitale technologieën en databeveiliging. De overheid stimuleert samenwerking tussen bedrijven en onderzoeksinstellingen om technologische vooruitgang te bevorderen en de privacy van burgers te waarborgen.
Europa loopt voor met strikte regelgeving. Azië is actief bezig met het ontwikkelen van eigen normen. De discussie over bemoeizucht versus noodzakelijke regulering zal de toekomst van technologie en privacy blijven beïnvloeden.
De EU streeft ernaar om een veilige en eerlijke digitale omgeving te creëren. Bij het *normeren*, gaat het vooral om privacy, gegevensbescherming en consumentenrechten via de AVG.
Het is de verantwoordelijkheid van bedrijven om ervoor te zorgen dat hun technologieën op een *ethische* en *verantwoorde* manier worden gebruikt. Bedrijven moeten voldoen aan bepaalde waarden en normen om de rechten van gebruikers te beschermen. Dit omvat ook het *aanpakken* van desinformatie, het *waarborgen* van transparantie in algoritmen en het *bevorderen* van eerlijke concurrentie.
Naast het reguleren van het gebruik, is er ook een focus op het stimuleren van innovatie. De EU investeert in onderzoek en ontwikkeling omcreativiteit en innovatie te bevorderen. Er zijn programma's en initiatieven die gericht zijn op het ondersteunen van startups en technologische bedrijven, zodat ze kunnen groeien binnen een gereguleerde maar ondersteunende omgeving. De EU streeft naar strategische digitale autonomie om minder afhankelijk te zijn van technologie uit de VS en Azië. Dit beleid is gericht op het waarborgen van de veiligheid in de digitale ruimte.

DEFINITIES VAN 'NATIONALE VEILIGHEID'

De Chinese autoriteiten beschouwen *nationale veiligheid* als een holistisch concept dat ook de stabiliteit van het regime en de controle over informatie omvat. Dit betekent dat de overheid maatregelen neemt om informatie te controleren die als bedreigend voor de nationale veiligheid kan worden gezien.

In Europa ligt de focus op *nationale veiligheid* vaak meer op militaire en politieke *stabiliteit*, met een sterke nadruk op mensenrechten en democratische waarden. Nationale veiligheid wordt meestal gedefinieerd in termen van bescherming tegen *externe* dreigingen en minder in termen van *interne* controle over informatie.

De Chinese overheid heeft mechanismen voor censuur en controle over informatie. Dit omvat het blokkeren van buitenlandse websites, het reguleren van sociale media en afstraffen van individuen. Controle is een onderdeel van hun nationale veiligheidsstrategie.

In Europa is er een grotere nadruk op vrijheid van meningsuiting en persvrijheid. Hoewel er ook zorgen zijn over desinformatie en cyberveiligheid, zijn de maatregelen vaak gericht op het beschermen van de rechten van individuen en het bevorderen van transparantie, in plaats van op strikte controle over informatie.

China hanteert een bredere en autoritaire definitie van nationale veiligheid, die sterk afhankelijk is van controle over informatie.

Europa richt zich meer op bescherming van rechten en vrijheden binnen het kader van nationale veiligheid.

China heeft strikte controle over internettoegang en heeft AI-chatbots, waaronder die van OpenAI, geblokkeerd. 2. Iran

Iran kent beperkingen op het gebruik van verschillende technologieën en platforms, waaronder AI-modellen. De overheid heeft toegang tot veel buitenlandse diensten geblokkeerd.

Noord-Korea heeft een gesloten internetomgeving zonder toegang toe buitenlandse AI-technologieën. De controle is extreem streng.

Rusland beperkt toegang tot bepaalde AI-modellen in het kader van nationale veiligheid en informatiecontrole.
In maart 2023 was Italië het eerste westerse land dat de toegang tot een AI-chatbot van OpenAI tijdelijk blokkeerde vanwege zorgen over privacy en gegevensbescherming. Dit liet laat zien dat ook in westerse landen er bezorgdheid kan zijn over het gebruik van AI.
Zuid-Korea en Taiwan hebben beperkingen opgelegd aan bepaalde AI-modellen voor gebruik binnen de overheid uit zorgen over gegevensbeveiliging en privacy.
Er zijn dus verschillende gradaties in de aard van de beperkingen.

HET BELANG VAN DE SCHEIDING TUSSEN HET KAF VAN HET KOREN

Er zijn vergelijkbare uitdrukkingen in andere talen die hetzelfde idee overbrengen: *het scheiden van het waardevolle van het onwaardige.*
To separate the wheat from the chaf
To separate the sheep from the goats
Séparer le bon grain de l'ivraie
Die Spreu vom Weizen trennen
Separar el grano de la paja
Separare il grano dalla crusca
Separar o joio do trigo
Goud uit het zand wassen (China)
Jade en stenen gemengd (Japan)
Een bekende Jiddische metafoor die hierop lijkt, is:
Ziseh un shlechteh
Tsores un simches
A shlechteh mentsh (Jiddisch)

TAALKUNDIGE BETEKENIS VAN POPULISME

Populisme is een politieke benadering die de nadruk legt op de *gewone mensen* en hun belangen, vaak tegenover een vermeende elite. Populisten keren zich vaak tegen de gevestigde politieke orde, elites en traditionele instellingen. Ze gebruiken vaak *directe communicatie* met het volk, bijvoorbeeld via sociale media, om de steun te winnen. Populisten presenteren complexe problemen op een vereenvoudigde manier, met duidelijke *goede* en *slechte* partijen. De nadruk ligt op nationale identiteit, soevereiniteit en patriottisme.

In principe is *populisme* een neutrale term die een bepaalde stijl beschrijft, maar de interpretatie kan variëren.

Populisme als Eufemisme voor *Volksverlakkerij*? In sommige gevallen kan *populisme* als een eufemisme worden gebruikt voor *volksverlakkerij*. Dit gebeurt wanneer onwaarheden of simplistische oplossingen worden gebruikt om steun te krijgen. Angst en verdeeldheid zaaien om de eigen macht te vergroten. Beloften doen die onmogelijk te realiseren zijn.

Niet alle populisten zijn volksverlakkers. Sommige populistische bewegingen proberen oprecht de belangen van het volk te behartigen, zelfs als hun methoden controversieel zijn.

Context is cruciaal: De vraag of *populisme* een eufemisme is voor *volksverlakkerij* hangt sterk af van de context en de specifieke acties en uitspraken van de populistische leider of beweging.

POPULISME is een complexe term die een politieke stijl beschrijft. Hoewel het als een eufemisme voor *volksverlakkerij* kan worden gebruikt, is dit niet altijd het geval. De interpretatie hangt af van de specifieke omstandigheden en de manier waarop populistische leiders en bewegingen opereren.

Laten we nu de etymologie en de woordenboekdefinitie van populisme eens goed bekijken. – Het woord is afgeleid van het Latijnse *populus*, wat volk betekent. De term is ontstaan in de 19e eeuw en verwijst naar een benadering die zich richt op de belangen en zorgen van

de gewone mensen, vaak in tegenstelling tot de elite of gevestigde instellingen. Populisme wordt vaak gedefinieerd als een manier van politiek bedrijven die zich richt op de *gewone mensen* en hun belangen, vaak door zich te verzetten tegen een vermeende elite.

In werkelijkheid is het woord in 1930 gesmeed t.b.v. een stroming in de Franse literatuur die aandacht besteedde aan de *lagere volksklasse*. Het was een protest tegen de toenmalige modus om vooral de hogere klassen te beschrijven en te schilderen. Van Gogh zou je een *populist avant la lettre* kunnen noemen, met zijn portretten van 'gewone mensen'. Daarnaast was het de benaming van anti-kapitalistische, vooral agrarische volksgroepen, maar dit terzijde.
De term werd gebruikt als reactie op de dominante literaire stromingen die zich voornamelijk richtten op de hogere klassen. Populisme in deze zin benadrukte de *ervaringen* en *verhalen* van de lagere volksklasse.
Vincent van Gogh leverde met zijn focus op het portretteren van gewone mensen en hun omstandigheden een bijdrage aan de sociale en culturele waardering van de lagere klassen.
Populisme heeft dus een rijke en veelzijdige geschiedenis, van zijn oorsprong in de literatuur tot zijn huidige politieke betekenis. Het idee van het vertegenwoordigen van de gewone mensen en het bekritiseren van de elite is een constante factor in de ontwikkeling van de term.
Nu herhaal ik mijn eerdere vraag: *Is het woord 'populisme' feitelijk een eufemisme van 'volksverlakkerij'?*
Wanneer populisten *misleidende* informatie gebruiken, *onrealistische* beloften doen, of *angst* zaaien om steun te krijgen, is 'populisme' inderdaad een eufemisme voor 'volksverlakkerij'. Het maskeert de negatieve intenties en praktijken van de politicus. Het simplificeren en *fascineren (!)* van complexe problemen om de massa te manipuleren vallen ook onder de noemer van *volksverlakkers*.

OPRECHTE POPULISTEN spreken de zorgen en belangen van de gewone mensen aan. Ze zijn vaak anti-establishment en proberen de kloof tussen de elite en het volk te verkleinen. Het zijn leiders die zich inzetten voor sociale rechtvaardigheid, economische gelijkheid en directe betrokkenheid van burgers bij politieke besluitvorming.

VOLKSVERLAKKERS stellen onhaalbare plannen voor als haalbaar-Zijn gebruiken populistische retoriek om steun te winnen, maar hun acties zijn gericht op eigenbelang of het behouden van macht. Ze verspreiden, soms op slinkse wijze, misleidende informatie en doen onrealistische beloften. Het kunnen leiders zijn die de angsten van het volk uitbuiten en werkelijkheid de belangen van een elite of zichzelf dienen.

STRATEGISCHE POPULISTEN gebruiken populistische strategieën om politieke doelen te bereiken, maar zijn niet per se oprecht in hun betrokkenheid bij de zorgen van het volk. Ze kunnen opportunistisch zijn en hun boodschap aanpassen aan de heersende publieke opinie. Als politici gebruiken ze populistische retoriek tijdens verkiezingscampagnes en keren na de verkiezingen terugnaar traditionele politieke praktijken.

MEDIA spelen een cruciale rol in hoe populisme wordt waargenomen en geclassificeerd. Dit kan zowel in positieve als negatieve zin zijn, vooral als ze controversiële of polariserende standpunten innemen. Het is belangrijk om kritisch en zelfstandig te kijken naar de retoriek en de werkelijke impact van hun beleid.

OOIT was het verschil tussen goed en kwaad zo helder als dag en nacht. Nu lijkt het vervaagd en wazig geworden. Wij verruilden trouw voor succes, liefde voor macht, wijsheid voor informatie, traditie voor trends.
Ik besluit met een citaat van Abraham J. Heschel:

‹ Maar iedereen kan zich laten leiden door de woorden van de *Baäl Sjem:* Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen. Word bewust van jouw eigen kwaad en daar dan aan gaan werken. Wat jij gezien hebt, is ook binnenin jou. ›
De woorden van Abraham J. Heschel, en met name het citaat van de Baäl Sjem, bieden een krachtige boodschap van zelfreflectie en persoonlijke verantwoordelijkheid.
Het is een heldere analyse van de verschuivingen in onze waarden.
TROUW VERSUS SUCCES: De nadruk op persoonlijke prestaties en materiële welvaart kan de waarde van loyaliteit en langdurige relaties overschaduwen.
LIEFDE VERSUS MACHT: Het streven naar macht en controle kan de waarde van liefde, empathie en compassie aantasten.
WIJSHEID VERSUS INFORMATIE: In een tijdperk van overvloedige informatie kan de focus op het verzamelen van data de diepere wijsheid en reflectie overschaduwen.
TRADITIE VERSUS TRENDS: De snelle veranderingen in de samenleving en de nadruk op individualisme kunnen de waarde van tradities en gemeenschapszin verminderen.
Het citaat van de Baäl Sjem, zoals aangehaald door Heschel, biedt een cruciale tegenreactie op deze tendensen.
ZELFREFLECTIE: De boodschap benadrukt het belang van zelfonderzoek en het erkennen van het kwaad binnen onszelf.
PERSOONLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID: In plaats van te oordelen over anderen, moeten we ons concentreren op onze eigen tekortkomingen en werken aan persoonlijke verbetering.
INNERLIJKE TRANSFORMATIE: Door ons bewust te worden van onze eigen schaduwkanten, kunnen we beginnen met het transformeren van onszelf en de wereld om ons heen.
ONZE TIJD EN DE NOODZAAK VAN MORELE HERORIËNTATIE *herinnert ons eraan dat de weg naar een betere wereld begint met zelfonderzoek en persoonlijke groei.*

Amein!

letters (14 pt. op 19 ra.)

Adobe Garamond Pro
Bodoni 72 Smallcaps book
dtl Haarlemmer d sans caps
dtl Haarlemmer sd sans
dtl Haarlemmer sd Regular
Luminari-Regular
Minion Pro
Salden **Black**
Salden **CAPS**
Salden *Italic*, Salden Roman, Salden Titling
Trinite № 2 *Italic*
Trinite № 4 *Medium Italic*
Trinite Titling Normal/caps